GESCHRIFTEN VAN DE
VERENIGING VOOR ARBEIDSRECHT

10

DE RECHTSTREEKSE WERKING VAN INTERNATIONALE NORMEN IN HET SOCIAAL RECHT

DRS. A.T.J.M. JACOBS

SAMSOM H.D. TJEENK WILLINK 1985

De rechtstreekse werking van internationale normen in het sociaal recht

Geschriften van de Vereniging voor Arbeidsrecht
Nr. 10

De rechtstreekse werking van internationale normen in het sociaal recht

Preadvies

drs. A.T.J.M. Jacobs

Samsom H.D. Tjeenk Willink Alphen aan den Rijn 1985

CIP

ISBN 90 6092 191 7
Copyright © 1985 Vereniging voor Arbeidsrecht

Auteursrecht voorbehouden.
Gehele of gedeeltelijke overneming of reproduktie van de inhoud van deze uitgave, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteursrechthebbende is verboden, behoudens de beperkingen bij de wet gesteld.
Het verbod betreft ook gehele of gedeeltelijke bewerking.
De uitgever is met uitsluiting van ieder ander gerechtigd de door derden verschuldigde vergoedingen voor kopieëren, als bedoeld in artikel 17, Auteurswet 1912 en in het K.B. van 20 juni 1974 (Stb. 351, 1974) ex artikel 166 Auteurswet 1912, te innen en/of daartoe in en buiten rechte op te treden.
Correspondentie inzake overneming of reproduktie richten aan: Samsom Uitgeverij bv, Postbus 4, 2400 MA Alphen aan den Rijn.

TEN GELEIDE

Het bestuur van de Vereniging voor Arbeidsrecht heeft tot zijn genoegen drs. A.T.J.M. Jacobs bereid gevonden een preadvies te verzorgen over de rechtstreekse werking van internationale normen in het sociale recht.

Het preadvies zal worden besproken in een vergadering van de vereniging, te houden op donderdag 28 november 1985.

Nijmegen, augustus 1985

De voorzitter,
mr P.A.L.M. van der Velden

INHOUD

Ten geleide

Inleiding 9

1	**Het leerstuk van de rechtstreekse werking**	11
1.1	Rechtstreekse werking en visie op het verdragsrecht	11
1.2	Toetsing van bepalingen op rechtstreekse werking	12
1.3	Verfijning van de objectieve toetsing	13
1.4	Rechter of wetgever?	14
1.5	Vereisten voor rechtstreekse werking	15
1.6	De horizontale werking van een internationale norm	17
1.7	Toepassingsmogelijkheden van de rechtstreekse werking	18
1.8	Het bereik van de rechtstreekse werking	20
2	**De rechtstreekse werking op sociaalrechtelijk vlak – een balansopname**	21
2.1	Bilaterale verdragen	21
2.2	Multilaterale verdragen	22
2.3	De Internationale Arbeidsorganisatie	22
2.4	Het EVRM	25
2.5	Het Europees Sociaal Handvest	30
2.6	Overige RvE-normen	32
2.7	Het Bupo-Verdrag	34
2.8	Het ESC-Verdrag	36
2.9	Overige VN-verdragen	38
2.10	De OESO	39
2.11	Sociaalrechtelijke normen in de Europese Verdragen	40
2.12	EG-Verordeningen	41
2.13	EG-Richtlijnen	43
2.14	Overige bronnen van het EG-recht	48

3 Evaluatie 50
3.1 Nog eens: de rol van rechter en wetgever 50
3.2 Het einde van de voorvraag 55
3.3 Hordes of polsstokken? 59
3.4 Nog eens: de horizontale werking 62
3.5 Conclusie 66

Noten 67

Jurisprudentieregister 86

Trefwoordenregister 92

Gebruikte afkortingen van tijdschriften 96

INLEIDING

Het vraagstuk van de rechtstreekse werking van bepalingen in internationale verdragen en regelingen beroert het sociale recht meer en meer. De hoeveelheid typisch sociaalrechtelijke bepalingen in internationale verdragen en regelingen neemt hand over hand toe. Bepalingen van internationaal recht met een algemene strekking worden steeds vaker ook met betrekking tot sociaalrechtelijke materies ingeroepen.

Sociaalrechtelijk georiënteerde juristen overzien vaak niet de staats- en volkenrechtelijke theorie, waaruit de idee van de rechtstreekse werking voortspruit. Staats- en volkenrechtelijk geschoolde juristen missen soms de terugkoppeling van de theorie naar een belangrijk praktijkveld als het sociale recht.

Vandaar, dat het nuttig kan zijn om eens een balans op te maken van de huidige toestand in deze juridische grensstreek en om eens na te denken over de belangrijkste problemen, die zich hier aandienen.

Ik zal eerst in grove trekken het leerstuk der directe werking penselen (hoofdstuk 1).

Dan volgt een rondgang langs de verschillende sociaalrechtelijke kwesties, waarop de rechtstreekse werking van internationale normen inmiddels reeds betekenis heeft gekregen (hoofdstuk 2).

Afgesloten wordt met een beschouwing over de voornaamste vraagpunten, die op dit moment aan de orde zijn (hoofdstuk 3).

1 HET LEERSTUK VAN DE RECHTSTREEKSE WERKING

1.1 Rechtstreekse werking en visie op het verdragsrecht

Onder rechtstreekse werking verstaat men de directe doorwerking van normen uit internationale documenten in het nationale recht, zodat justitiabelen er een beroep op kunnen doen, ongeacht de vraag of de betreffende norm in nationale wetgeving overgenomen is.[1] Naast de term 'rechtstreekse werking' komt men ook termen tegen als 'rechtstreeks toepasselijk', 'directe werking', 'self-executing', 'een ieder verbindend' etc. Ik maak daar geen verschil in, maar er zijn er, die dat wel doen.[2] En daarmee zitten we meteen al midden in de eerste moeilijkheid: het leerstuk der 'rechtstreekse werking' heeft nog geen stal gevonden. Er is nog veel onenigheid over. Ik kan te dezer plaatse slechts *mijn* vertolking ervan geven.

Een antwoord op de vraag naar de rechtstreekse werking moet men traditioneel niet primair zoeken in het volkenrecht. Ieder nationaal staatsrecht (constitutioneel recht) lost dit op eigen wijze op onder het chapiter Verdragsrecht.[3] Globaal genomen vindt men daar twee soorten benaderingen.[4]

Er zijn landen – bijv. Groot-Brittannië[5] en Ierland[6] – met een dualistische visie op het verdragsrecht. In die visie krijgt een verdrag pas gelding in het nationale recht, wanneer zijn inhoud in nationale wetten is overgenomen. In dergelijke landen zal ipso facto geen sprake van rechtstreekse werking kunnen zijn.[7] Maar er zijn andere landen, waar een monistische visie op het verdragsrecht wordt gehuldigd: een verdrag krijgt gelding in het nationale recht zodra het op de voorgeschreven wijze door de legislatieve en/of executieve is bekrachtigd en/of bekendgemaakt. Tot deze landen behoren o.a. Frankrijk[8] en ook Nederland, krachtens artt. 93/94 Gw (artt. 65/66 oud). In deze landen is dus de rechtstreekse werking van een internationale norm *in beginsel* mogelijk. Tussen de twee 'idealtypes' van dualisme en monisme zijn er dan nog weer allerhande schakeringen,[9] zoals bijv. de Italiaanse situatie.[10]

Vorengeschetste, traditionele indeling tussen de landen wat betreft de

rechtstreekse werking valt weg, wanneer normen van min of meer supranationale organisaties in het geding zijn. Met name denk ik daarbij aan de EG. Met het toetreden tot die organisatie hebben ook de landen met het dualistische stelsel aanvaard, dat bepaalde normen van de EG in het nationale recht rechtstreekse werking hebben.[11]

Zo gaat dus toch ook het internationaal recht (volkenrecht) een woordje meespreken over de kwestie van de 'rechtstreekse werking'.

1.2 Toetsing van bepalingen op rechtstreekse werking

In landen met het dualistische stelsel kan – als gezegd – rechtstreekse werking slechts bij uitzondering bestaan. Maar ook in landen met een monistische visie op het verdragsrecht, zoals Nederland, spreekt de rechtstreekse werking van internationale normen lang niet altijd vanzelf. Zij bestaat er slechts 'in beginsel'.[12] Of zij verwerkelijkt wordt zijn rechtspraak[13] en rechtsleer in menig 'monistisch' land afhankelijk gaan stellen van de uitkomst van enkele toetsen, waar iedere internationale norm op gezet wordt.

De eerste toets, die men tegenkomt, is een 'subjectieve': hebben de 'Hoge Verdragsluitende Partijen' rechtstreekse werking bedoeld?[14] Het kan immers best zijn, dat de Hoge Verdragsluitende Partijen zich slechts hebben willen richten tot de staten of tot de nationale wetgevers, maar niet tevens tot de justitiabelen.[15] Dit is een lastige toets, omdat de internationale documenten daarover niet altijd voldoende uitsluitsel geven – niet verwonderlijk, wanneer staten met monistische en dualistische stelsels rond de tafel zaten. Soms zijn zij wél duidelijk geweest, in positieve zin (bijv. art. 189 EEG-Verdrag) of in negatieve zin (bijv. de OESO-Gedragscode voor multinationale ondernemingen).[16] Maar zelfs in dat laatste geval kan men zich afvragen of een internationale norm, die voor dit examen 'zakt', geen enkele rechtstreekse werking toekomt. Ik kom op die vraag terug in hoofdstuk 3 onder 3.2.

Maar hoe dan ook, vaak levert die eerste test toch geen duidelijk antwoord op en moeten wij door naar de tweede, de 'objectieve' toets: zijn de *inhoud,*[17] *aard,*[18] *strekking*[19] en *bewoordingen*[20] van de bepaling zodanig, dat zij zich voor rechtstreekse werking leent?[21] Veel verder zijn wij daarmee nog niet. Want welke criteria zijn dan in deze beslissend? Pas in het kader van het EG-recht zijn die criteria wat meer uit de verf gekomen. Men stelt in dit verband vragen als:[22]

- leggen zij de Staat een duidelijke verplichting op?
- is dat niet van enig voorbehoud afhankelijk?

- is hun naleving mogelijk zonder dat nadere rechtshandelingen van de Staat nodig zijn?[23]
- laten zij de Staat geen beleidsvrijheid bij de uitvoering van de internationale verplichting?[24]

Heeft uitwerking van de internationale norm door de nationale wetgever plaatsgehad, dan moet de rechter toetsen of die uitwerking binnen de door de internationale norm gestelde grenzen is gebleven.[25]

Al deze maatstaven moet men eigenlijk per internationale norm aanleggen. Per document is zeker te grof, want het is best mogelijk, dat in een en hetzelfde verdrag de ene norm wel en de andere norm niet door deze test heenkomt. Men moet dus specificeren per verdrags-artikel, per artikel-lid, ja eventueel moet men zelfs nog binnen een artikel-lid uitsplitsingen maken, mochten daarin diverse normen in een adem genoemd worden.[26]

1.3 Verfijning van de objectieve toetsing

Het blijkt, dat de objectieve test – leent de internationale norm zich voor rechtstreekse werking, qua inhoud, aard, strekking of bewoordingen – om verfijning vraagt. Het is zeer wel denkbaar, dat een internationale norm rechtstreekse werking kan hebben in de ene, maar niet in een andere rechtstoestand. Zo heeft het Hof van Justitie van de EG art. 119 EEG-Verdrag (gelijke beloning m/v) rechtstreekse werking toegemeten, maar alleen ingeval van rechtstreekse en openlijke discriminatie; niet wanneer er sprake zou zijn van zijdelingse of verkapte discriminatie.[27] Brenninkmeijer[28] achtte de discriminatie in de WWV eerder door rechtstreekse werking van internationale normen te corrigeren dan de discriminatie in de AAW.

Dit clair-obscur vindt zijn oorsprong in het feit, dat de rechter nu eenmaal niet alles kan.[29] Hij heeft een aantal technieken tot zijn beschikking om een norm tot gelding te brengen. Men moet zich kritisch afvragen, of hij die wel altijd actief genoeg inzet – ik kom daarop terug in hoofdstuk 3 onder 3.3. Maar dat er grenzen aan zijn kunnen zijn, lijdt geen twijfel.

De tweede toets moet dus in twee onderdelen gesplitst worden:

- lenen inhoud, aard, strekking en bewoordingen van de internationale norm zich voor rechtstreekse werking?
- leent de rechtstoestand, die aan de internationale norm getoetst wordt, zich voor rechtstreekse werking?[30]

Ik besluit daaruit, dat men dus nooit van een internationale norm gene-

raliserend kan stellen, dat zij wel of niet rechtstreeks werkt. 'Het effect van een beroep op de rechtstreekse werking kan al naar gelang de aard van het geval verschillen', zegt A.-G. Mok.[31] DE rechtstreekse werking bestaat niet. Een prikkelende slotsom, die nog te weinig gehoor vindt, naar wij zullen zien.

1.4 Rechter of wetgever?

Wie bepaalt, of een internationale norm rechtstreekse werking toekomt? 'De rechter', zegt Koopmans[32] zonder aarzeling, verwijzend naar de MvT bij de Grondwetsherziening. Inderdaad, want het is een kwestie van interpretatie.[33] Rechters mogen zich echter in hun oordeel over deze materie nog wel eens graag beroepen op de wetgever. Nu is de Nederlandse wetgever soms zo terughoudend om geen uitspraak te doen over de rechtstreekse werking van internationale normen; soms echter meent hij een duidelijk schot voor de boeg te moeten lossen door zijn opvatting terzake kenbaar te maken geven. Ook komt het voor, dat de parlementaire behandeling van de goedkeuringswet met betrekking tot een internationaal verdrag halfslachtige, vage of tegenstrijdige opmerkingen daarover bevat. Moet de rechter zich daaraan vastklampen of een eigen weg inslaan los van de opvattingen van de wetgever?[34] Soms ook heeft de wetgever impliciet een opvatting over de rechtstreekse werking gegeven door uitvoeringsmaatregelen te treffen. De rechter is dan geneigd om daaruit te concluderen, dat een verdrag(sbepaling) geen rechtstreekse werking toekomt.[35] Maar is dat terecht?

De verhouding tussen het rechterlijk oordeel en de wil van de wetgever is een delicate. Ik leg er een vouwtje bij in hoofdstuk 3 onder 3.1.

Welke rechter maakt uit of een internationale norm rechtstreekse werking heeft? Bij de klassieke internationale normen was en is dat nog altijd de nationale rechter. Dat betekent, dat het oordeel over de rechtstreekse werking van dezelfde internationale norm in het ene land heel anders kan uitpakken dan in het andere land.[36] Dus ten tweede male: DE rechtstreekse werking bestaat niet. Alleen bij normen van de EG is het in hoogste instantie het EG-Hof van Justitie dat de weg wijst met betrekking tot vraag naar de rechtstreeekse werking. Als de nationale rechter twijfelt aan de rechtstreekse werking van een EEG-norm, kan hij aan het Hof in Luxemburg daarover een prejudiciële vraag stellen.[37]

Het kan ook zijn, dat de rechter de vraag naar de rechtstreekse werking rijkelijk formalistisch vindt. Hij is bereid om zich in zijn rechtsvinding te laten inspireren door de internationale norm, punt uit.

Voorbeeld: de prejudiciële vraagstelling in de zaak Beets-Proper/Van Lanschot,[38] waarin de HR kennelijk geen behoefte had om de rechtstreekse werking van de EEG-Richtlijn Gelijke Behandeling m/v aan de orde te stellen.

1.5 Vereisten voor rechtstreekse werking

Bij klassieke internationale verdragen komt de rechtstreekse werking eigenlijk pas op het tapijt wanneer Nederland het betreffende verdrag geratificeerd heeft en de bepalingen ervan heeft bekend gemaakt. Voordat tot ratificatie wordt overgegaan is vaak de goedkeuring der Staten-Generaal nodig. Soms kan die ook stilzwijgend gegeven worden.[39] Men kan zich dus niet zomaar lukraak op een internationaal verdrag beroepen. Steeds zal eerst moeten worden nagegaan of Nederland het betreffende Verdrag wel geratificeerd heeft, wil men überhaupt aan de vraag van de rechtstreekse werking toekomen. Voorbeeld: van de rond 160 IAO-Verdragen heeft Nederland er zo'n 50 nimmer bekrachtigd, waaronder niet de onbeduidendste, zoals Verdrag nr. 98 (recht op collectief onderhandelen).

Ook is van belang, dat het Verdrag op zichzelf al in werking is getreden – verschillende Verdragen eisen een minimum aantal bekrachtigingen willen zij van kracht worden. Zo treedt volgens de Constitutie van de IAO een in haar schoot gesloten Verdrag eerst in werking, wanneer het door tenminste 2 landen bekrachtigd is.

Als men gevonden heeft, dat Nederland inderdaad partij is bij een bepaald verdrag dan moet ook nog weer worden nagegaan, of Nederland ook de concrete internationale norm, welke ter discussie staat, onderschreven heeft. Sommige verdragen bieden namelijk de mogelijkheid, dat een staat onder voorbehoud of selectief ratificeert. Voorbeeld: een staat, welke het Europees Sociaal Handvest bekrachtigt, hoeft niet alle daarin vervatte normen te onderschrijven, maar mag een zekere keuze maken.[40] In dat kader heeft Nederland aanvankelijk de leden 8 en 10 van art. 19 ESH niet aanvaard.[41] Later is dat alsnog gebeurd.[42] Recht overeind staat nu nog een voorbehoud met betrekking tot art. 6, 4e lid ESH te weten dat Nederland die norm (stakingsrecht) alleen aanvaardt voor werknemers, die niet in overheidsdienst zijn (waarbij ik dan maar in het midden laat of dit nu wel een soort voorbehoud is, dat gemaakt mag worden).[43] Ander voorbeeld: IAO-Verdrag 96 (betreffende de arbeidsbemiddeling), waarin een Staat kan kiezen tussen bekrachtiging van de bepalingen van deel II (dat op winst gerichte particuliere arbeids-

bemiddeling zonder meer verbiedt) of deel III (dat dergelijke activiteiten toestaat mits aan een vergunningenstelsel gebonden).[44]

Vervolgens moet men nagaan per wanneer voor een land een bepaald verdrag in werking is getreden, omdat rechtstreekse werking eigenlijk eerst in aanmerking kan komen vanaf het moment van in werking treding – en dat kan best jaren liggen na het moment waarop het Verdrag tot stand kwam. Voorbeeld: IAO-Verdrag 100 (gelijke beloning m/v)[45] werd aangenomen op de Internationale Arbeidsconferentie van 1951. Voor Nederland trad het pas per 16 juni 1972 in werking.[46]

Dan nog een formeel puntje: de datum van in werking treding voor Nederland van een Verdrag moet onderscheiden worden van de datum van bekrachtiging door Nederland en van de datum van in werking treding van de Nederlandse goedkeuringswet. Voorbeeld:

- in werking treding Goedkeuringswet ESH: 3.11.1978
- bekrachtiging ESH: 22.4.1980
- in werking treding ESH voor Nederland: 22.5.1980.

Nochtans is niet uitgesloten, dat een rechter een internationale norm al in aanmerking neemt voordat die norm voor Nederland in werking is getreden. Voorbeeld: het Hof Amsterdam liet zich in zijn uitspraak van 13 april 1972 (stakingsrecht)[47] onder meer leiden door art. 6, 4e lid ESH, ofschoon dit Verdrag eerst in 1980 door Nederland geratificeerd is. Het wetsontwerp tot goedkeuring lag echter al vanaf 1966 bij de Tweede Kamer.

Voorts moet worden nagegaan of een eenmaal gegeven bekrachtiging niet inmiddels weer werd ingetrokken. Voorbeeld: Verdrag 89 van de IAO inzake nachtarbeid door vrouwen. Teneinde vrij te zijn met betrekking tot een verandering van de wetgeving op dit punt heeft Nederland reeds in 1972 zijn bekrachtiging van dit verdrag opgezegd.[48]

Tenslotte moet men nog nagaan of een aanvaarde internationale norm rechtskracht heeft ten aanzien van onderdanen van iedere nationaliteit dan wel slechts ten aanzien van onderdanen van staten, die ook partij zijn bij die internationale norm, doordat zij haar bekrachtigd hebben.[49] Voorbeeld: normen uit IAO Verdrag nr. 97 (migrerende werknemers) betreffen eigenlijk slechts onderdanen van staten, die dit Verdrag bekrachtigd hebben.

Het vorengaande geldt ten aanzien van 'klassieke' internationale verdragen. Bij normen van de EG ligt dit aanzienlijk anders. Tal van uit die hoek afkomstige normen dringen door in het nationale recht, zonder dat de Lid-Staten nog een eigen beslissingsmacht hebben of ze wel of niet aanvaard zullen worden. Ten aanzien van dergelijke EG-normen kan dus steeds onmiddellijk de vraag naar de rechtstreekse werking worden

opgeworpen. Wél moet men erop letten of de onderwerpelijke norm bedoeld is om meteen bij emanatie rechtskracht te krijgen dan wel eerst op een later moment.

Voorbeeld: de EG-Richtlijn Gelijke Behandeling m/v (sociale zekerheid),[50] uitgevaardigd in december 1978, liet de Lid-Staten een uitvoeringstermijn van 6 jaar. De Centrale Raad van Beroep toonde zich nadrukkelijk ongenegen om eerder beroep op deze Richtlijn in overweging te nemen.[51] Maar heeft de burger dan zelfs geen verweer tegen veranderingen, die nog tijdens de uitvoeringstermijn in de bestaande rechtstoestand worden aangebracht en die het door de EG-norm aangegeven doel verder verwijderen? Ik kom daar in hoofdstuk 3 onder 3.2 op terug.

1.6 De horizontale werking van een internationale norm

Het erkennen van rechtstreekse werking van een internationale norm is één ding; vaststellen, dat die norm 'horizontale' of 'derdenwerking' heeft is nog weer een ander ding. Met horizontale of derdenwerking wordt bedoeld, dat een internationale norm niet slechts voor de verhouding burger-overheid, maar ook voor de verhouding tussen burgers onderling betekenis heeft. Juist voor het sociale recht is dit erg belangrijk. Immers heel wat sociale normen krijgen eerst hun volle gewicht, wanneer zij ook doorwerken in de relatie tussen werknemers en de werkgevers van de niet-overheidssector. Het staat dan ook buiten kijf, dat tal van internationale normen betekenis moeten hebben voor de private werkgever/werknemer-verhouding.

Hoe dan te verklaren, dat bijv. Alkema herhaaldelijk kon stellen, dat de IAO-normen horizontale werking hebben,[52] terwijl Fase[53] de horizontale werking van IAO-Conventie 100 ontkende? Hebben wij hier niet te doen met een schijntegenstelling? Wil Alkema niet slechts zeggen, dat IAO-Verdragen in het algemeen bedoeld zijn om ook door te werken in private werkgever/werknemerverhoudingen, daarbij in het midden latend of dat een taak van wetgever of rechter is? En stond Fase met zijn ontkenning van de horizontale werking van IAO-Verdrag 100 niet al de rechtstreeks-horizontale toepassing door de rechter voor ogen, waar ook hij niet zal ontkennen, dat in elk geval de wetgever de horizontale doorwerking zou moeten verzekeren? Dit voorbeeld toont aan, hoe snel men op dit terrein in een spraakverwarring belandt.

Wie over horizontale werking spreekt hoeft niet per se meteen te bedoelen: rechtstreeks-horizontale werking. Misschien bedoelt hij slechts dat het de taak van de wetgever is om die horizontale doorwerking van de internationale norm te verzekeren, niet van de rechter.[54]

Men moet dus onderscheiden tussen 'rechtstreeks-horizontale werking'[55] en 'een indirecte, nl. door de wetgever te verwezenlijken horizontale werking'.[56] De vraag, die ons hier overwegend moet bezighouden heeft betrekking op de eerste categorie: de vraag of ook de rechter geroepen is om de internationale norm rechtstreeks-horizontaal te laten doorwerken. De beantwoording van die vraag is nog verre van uitgekristalliseerd. Integendeel, wij bevinden ons voor een tweetal slagvelden, waarvan de kruitdamp nog niet is opgetrokken.

Het eerste slagveld betreft de kwestie van de rechtstreeks-horizontale werking van richtlijnen van de EEG. De tweede slag wordt geleverd in de sfeer van de grondrechten. Ik kom op beide kwesties terug in hoofdstuk 3 onder 3.4.

Maar hoe dan ook: wie in een casus tussen twee private partijen de rechtstreekse werking van een internationale norm wil inroepen, zal niet alleen de rechtstreekse werking maar ook de horizontale werking van die norm moeten vaststellen. Staat de burger tegenover de overheid, dan is het genoeg de rechtstreekse werking alleen te verdedigen. Een aardige puzzle is er dan nog ten aanzien van casus, waarin de burger staat tegenover een semi- of quasi-overheid, de NS, de NOS enzovoorts. Moet ook in die gevallen horizontale werking worden aangetoond?

1.7 Toepassingsmogelijkheden van de rechtstreekse werking

Erkenning van rechtstreekse werking en van horizontale werking zijn al twee dingen; concluderen dat een nationale norm wegens strijd met een rechtstreeks werkende internationale norm onverbindend is, is nog weer een ander ding. De Nederlandse rechter zal niet dan met grote schroom tot een dergelijke slotsom komen en dit soort resultaten zijn in onze nationale rechtspraak dan ook witte raven.[57] Het meest krasse voorbeeld op sociaalrechtelijk gebied is mijns inziens wel Ambtenarengerecht Amsterdam, 12 maart 1984, waarin de zogenaamde Kortingswet onderwijzend personeel onverbindend werd verklaard.[58]

Zeker waar nationale bepalingen uit wetten in formele zin in het geding zijn, zal de rechter grote moeite hebben met onverbindendverklaring dier bepalingen, opgevoed als hij is met de hoofdregel, dat de wetten onschendbaar zijn (nu in art. 120 Gw). Als het enigszins kan zal hij in de bewoordingen van de internationale norm toch nog wel voldoende ruimte weten te vinden om de nationale bepalingen te handhaven.[59] In gevallen, dat hij terug kan grijpen op gezaghebbende internationale rechters (EG-Hof van Justitie, Europees Hof voor de Rechten van de Mens[60]) zal hij wat minder consideratie met een nationale wetsbepaling

hebben. Ook als lagere wetgeving, zoals uitvoeringsmaatregelen of gemeentelijke verordeningen[61] in het geding zijn, zal hij minder angstvallig optreden. Dat is, wat men zo in zijn algemeenheid toch wel als tendens uit de rechtspraak van de laatste decennia kan opmaken.[62]

Er moet echter op gewezen worden, dat het aspect van de tegenstrijdigheid tussen een nationaal wettelijk voorschrift en een internationale norm slechts het topje van de ijsberg is. Rechtstreekse werking van de internationale norm is er echter al, wanneer de rechter bij de uitleg van een onnauwkeurig begrip in het nationale recht dat ontweld is aan een internationale norm, luistert naar de internationale interpretatie van dat begrip. Voorbeeld: wat is precies 'overgang' van ondernemingen in de zin van art. 1639aa e.v. BW?[63]

Ook kan de rechter internationale normen in zijn beschouwing betrekken, wanneer hij invulling moet geven aan nevelachtige wetsbepalingen, als 'redelijkheid', 'billijkheid' of 'zorgvuldigheid'.[64] Voorbeeld: bij de vraag naar wat 'billijk' is in de zin van art. 1637x, 2e en 5e lid BW kan de rechter meetellen, dat hier het recht op vrije arbeidskeuze, onder andere vervat in internationale normen in het geding is.[65] Ander voorbeeld: bij de beoordeling van wat 'redelijk' is krachtens art. 1639p BW kan hij bijv. mede letten op de vrijheid van godsdienst, vervat in internationale normen.[66]

Dan zijn er de gevallen, waarin de rechter niet gevraagd wordt om de wet te toetsen, maar slechts de wijze waarop het bestuur gebruik maakt van de bevoegdheden en de beleidsvrijheid, die de wet hem geeft. Is zulks op een 'verdragsconforme' wijze geschiedt?[67]

Tenslotte zijn er de rechtsvragen, waarin de nationale wet eenvoudigweg niets geregeld heeft. Dan zal de rechter al helemaal geen moeite hebben om relevante internationale normen aan te wenden.[68] Voorbeeld: de bepalingen in de sociale zekerheid ten aanzien van migrerende werknemers en grensarbeiders.

In het algemeen mag men dus aannemen, dat de rechter minder aarzeling zal hebben om de internationale norm tot gelding te brengen, wanneer hij zich geplaatst ziet voor een tamelijk open rechtstoestand – leemtes of slechts 'Generalklauseln' – dan wanneer hij in een casus met tamelijk duidelijke wettelijke regels te doen heeft.

Ik zei al (onder 1.3): het gaat bij de vaststelling van de rechtstreekse werking niet alleen om aard, strekking en bewoordingen van de internationale norm maar ook om de rechtstoestand, waarop de internationale norm wordt 'losgelaten'.

DE rechtstreekse werking bestaat niet.

1.8 Het bereik van de rechtstreekse werking

Rechtstreekse werking kwam oorspronkelijk alleen maar aan de orde, wanneer het ging om normen, vervat in verdragen. Met de toetreding tot de EEG moest daar ook het zgn. secundaire gemeenschapsrecht bij gerekend worden – normen vervat in besluiten van de organen der EEG. Terecht spreekt dan ook de Grondwet van 'bepalingen van verdragen en van besluiten van volkenrechtelijke organisaties' (art. 93).

Nu worden er op internationaal vlak heel wat besluiten genomen, die – alleen al afgaande op hun naam – niet veel rechtstreekse werking verdienen.[69] Ik denk daarbij aan de 'Aanbevelingen' van de IAO en de EEG, 'resoluties' van de VN of de Raad van Europa, 'Gedragscodes' van IAO, OESO enz.

Maar toch, hoe 'weinig karaats' dergelijke internationale normen ook mogen zijn, enigerlei rechtstreekse werking mag men ze niet ontzeggen.[70] Het is denkbaar, dat rechters, vooral in casus, waarin hen weinig of geen concrete normen ter beschikking staan, gebruik zullen maken van de normen uit dergelijke documenten. Voorbeeld: een geval van discriminatoire behandeling van een oudere werknemer zou bestreden kunnen worden met een beroep op IAO-Aanbeveling nr. 162.[71]

Met deze laatste bemerkingen ben ik aan het einde van het eerste deel van mijn beschouwingen gekomen. De centrale stelling ervan was: DE rechtstreekse werking bestaat niet. Elke internationale norm kan in het Nederlandse recht onder omstandigheden een zekere rechtstreekse werking hebben.

Sommigen zullen misschien vinden, dat ik met deze opvatting het begrip 'rechtstreekse werking' te wijd span. Zo dacht A.-G. Soest toen de OESO-Gedragsregels voor multinationale ondernemingen werden benut voor de invulling van het nationaal wettelijk begrip van 'wanbeleid': 'In zulke gevallen zijn het niet de OESO-Richtlijnen die recht zijn, maar zijn het de verwijzende normen.'[72] In die visie heeft het begrip 'rechtstreekse werking' een wel heel eng bereik. Voor mij daarentegen omvat 'rechtstreekse werking' alle gevallen, waarin internationale normen 'daadwerkelijk effect' sorteren.[73] Of nog anders gezegd: waarin zij van gewicht zijn voor de rechtsvinding. Al zal dat 'gewicht' nog zo kunnen verschillen, al zal het gehalte van de rechtstreekse werking 'veel of weinig karaats' kunnen zijn.

Met deze ruime taakopvatting zet ik mij aan een balansopname van de rechtstreekse werking op het vlak van het sociaal recht.

2 DE RECHTSTREEKSE WERKING OP SOCIAALRECHTELIJK VLAK – EEN BALANSOPNAME

2.1 Bilaterale Verdragen

De oudste vorm van internationale normen, die het sociale recht raken, betreft ongetwijfeld de verdragen tussen de nationale staten aangaande het onderling verkeer van arbeidskrachten. Het eerste werd afgesloten in 1904 tussen Frankrijk en Italië[74] en sedertdien zijn er talloze gevolgd. Ze behandelen doorgaans de condities, waaronder werknemers van land A in land B worden toegelaten. Door de ontwikkeling van de multilaterale en supranationale regelgeving na de Tweede Wereldoorlog hebben deze verdragen nu wat aan betekenis ingeboet, maar ze moeten nog steeds niet worden vergeten.

Een eerste type verdrag, dat nog uitermate actueel is, is dat van de bilaterale verdragen inzake de sociale zekerheid. Dergelijke verdragen geven coördinatieregels voor de – nationaal opgezette – sociale zekerheidstelsels. Ze hebben vooral betekenis voor de verhouding tussen Nederland en landen, waarmee totaal geen multilaterale of supranationale regeling bestaat. Vgl. het Verdrag Nederland-Kaapverdië.[75] Maar zij hebben ook betekenis, wanneer er wel multilaterale of supranationale regelingen zijn. In dergelijke gevallen vullen zij de regels van die multilaterale of supranationale regelingen aan; of zij vullen toegestane afwijkingen in. Voorbeeld: het Verdrag Nederland-Duitsland.[76]

Ik heb de indruk, dat de rechtstreekse werking van bepalingen uit deze verdragen[77] zeer veelvuldig wordt aangenomen. De sociale verzekeringsrechter toetst zonder mankeren de hem voorgelegde rechtsvraag mede aan de bepalingen van het bilaterale Verdrag. Voorbeeld: de CRvB-uitspraak[78] in een zaak betreffende het AOW-pensioen voor een naar Spanje geëmigreerde Nederlander. Voor de vaststelling van zijn AOW-pensioen werd op grond van een artikel in het sociale zekerheidsverdrag Nederland-Spanje het tijdvak van verblijf van zijn echtgenote in Spanje mede in aanmerking genomen.

Het aannemen van rechtstreekse werking van de sociale zekerheidsverdragen levert weinig problemen op, omdat dergelijke verdragen ten

opzichte van de nationale wetgeving een 'uitbreidende functie' hebben; zij grijpen niet in de toepassing van de nationale wetgeving in; zij verwijzen ernaar en verklaren haar, met name middels de techniek van de gelijkstelling (van nationaliteit, van grondgebied) van toepassing op situaties, waarop die wetgeving vanuit zichzelf geen toepassing zou hebben.[79]

Een tweede actueel type bilaterale verdragen is dat van de zgn. 'Wervingsovereenkomsten', welke Nederland in het verleden heeft gesloten met een aantal mediterrane landen. Dergelijke overeenkomsten bevatten vaak bepalingen, die men wel degelijk rechtstreekse werking zou kunnen toemeten, gezien de duidelijkheid van hun bewoordingen.[80]

In enkele gevallen heeft de rechter dan ook inderdaad reeds bepalingen uit zulke verdragen rechtstreekse werking verleend.[81] In andere gevallen[82] evenwel faalde een beroep op rechtstreekse werking.

2.2 Multilaterale verdragen

In dezelfde sfeer als het bovenstaande liggen multilaterale verdragen als bijv. het Verdrag betreffende de sociale zekerheid van Rijnvarenden[83] en het Europees Verdrag betreffende de sociale zekerheid van arbeiders werkzaam bij het internationaal vervoer.[84] Zij bezitten een hoge graad van rechtstreekse werking.

2.3 De Internationale Arbeidsorganisatie

Ik kom dan vervolgens bij de Verdragen van de Internationale Arbeidsorganisatie. Dat zijn er onderhand rond de 160. Nederland heeft er daarvan zo'n driekwart geratificeerd, dus heel wat van deze normencodex heeft gelding voor de Nederlandse rechtsorde.

Desondanks wordt er in de rechtspraktijk niet zo vaak op deze IAO-Verdragen teruggegrepen. Dat heeft stellig een materiële reden: de IAO-Verdragen bieden naar het gevoel van menigeen niet zo veel, dat het Nederlandse recht al niet kent.[85] En als zoiets al eens voorkomt, dan wordt er ofwel niet geratificeerd, ofwel wordt voorafgaand aan de ratificatie het Nederlandse recht in overeenstemming gebracht met de normen van het IAO-Verdrag, ofwel worden – na gebleken verzuim – achteraf nog strijdigheden tussen het Nederlandse recht en het IAO-Verdrag gladgestreken. Voorbeeld van het eerste: Verdrag nr. 132 betreffende de betaalde vakantie werd door Nederland niet geratificeerd, omdat wij geen zin hadden om onze BW-artikelen 1638bb-1638mm bij te slijpen.[86] Voorbeeld van het tweede: Verdrag nr. 103 van 1951 betreffende be-

scherming van moederschap werd door Nederland pas geratificeerd in 1977, nadat onder andere in 1976 het ontslagverbod als art. 1639h, 4e lid in ons BW was opgenomen.[87] Voorbeeld van het derde: hoewel Verdrag nr. 90 van 1948 betreffende de nachtarbeid van jeugdigen in de nijverheid in 1954 door Nederland bekrachtigd was, is naderhand nog bij wetten van 25 maart 1971 de Arbeidswet gewijzigd onder andere om tegemoet te komen aan Geneefse kritiek op de stand van onze wetgeving.[88]

Juist in dat laatste type geval had men zich echter kunnen voorstellen, dat een justitiabele de rechtstreekse werking van het betreffende IAO-Verdrag in zou roepen. Dat dit kennelijk niet gebeurd is, komt misschien door de betrekkelijke onbekendheid in Nederland met de inhoud der IAO-Verdragen, alsook met de geur die erom hangt: wij doen het in Nederland zo goed; wij ratificeren niet als ons recht niet echt voldoet aan de internationale norm. Nou, die zelfgenoegzaamheid is lang niet altijd op zijn plaats.

Maar de IAO-verdragen zijn ook gehuifd in de walm, dat zij toch per definitie niet in aanmerking zouden komen voor rechtstreekse werking. Deze mening werd in de Nederlandse litteratuur sterk vertegenwoordigd door Koopmans.[89] Hij kwam tot die conclusie op grond van het aanleggen van de eerste, door mij in 1.2 genoemde toets, nl. dat de Staten, die de IAO hebben opgericht of tot haar zijn toegetreden, zo'n rechtstreekse werking niet hebben gewild. Dit wordt vaak geconcludeerd uit derzelver totstandkomingsgeschiedenis in het kader van het Vredesverdrag van Versailles, 1919. Tijdens de besprekingen daarover waren uitdrukkelijke voorstellen ingebracht om de IAO supranationale bevoegdheden te geven, die alle van tafel zijn geveegd. Maar de IAO wordt toch niet supranationaal door haar normen rechtstreekse werking toe te kennen? De nationale autonomie blijft, maar moet zich uitleven rondom de beslissing van ratificatie. Valt die eenmaal negatief uit, dan kunnen de normen van een IAO-Verdrag niet licht meer rechtstreeks werken (zie 1.5). Is echter positief gekozen voor ratificatie van een IAO-norm, wat is er dan tegen om zo'n norm in beginsel rechtstreekse werking toe te kennen? Internationaal bezien zou dat ook niet zonderling zijn. Vanaf de dertiger jaren heeft de IAO van tal van landen te horen gekregen, dat geen invoeringswetgeving tot stand werd gebracht, omdat de geratificeerde normen in die landen rechtstreekse werking zouden hebben.[90] Daar kan men bedenkingen tegen voeden – ik ga daar in hoofdstuk 3 onder 3.1 op in – maar het feit ligt er. Ook Nederland heeft zich enkele malen op een dergelijk standpunt geplaatst.[91] En in onze rechtsleer hield reeds A.N. Molenaar[92] de rechtstreekse werking van zekere bepalingen uit IAO-Verdragen voor mogelijk.

Onze rechtspraak biedt nog geen staand beeld.

- het Hof 's-Hertogenbosch moet rechtstreekse werking van IAO-Verdrag 29 (dwangarbeid) hebben aangenomen toen het, gelet op dit verdrag, een opgelegde strafvoorwaarde als 'dwangarbeid' aanmerkte en vernietigde;[93]
- de Raad van Beroep Amsterdam betrok IAO-Verdrag 44 (betreffende de werkloosheidsverzekering) bij de beoordeling van een aanspraak op WW van een illegale buitenlandse werknemer;[94]
- de Pres. van de Haagse rechtbank verwierp tot tweemaal toe een betwisting van een loonmaatregel wegens beweerde strijd met onder andere IAO-Verdragen 87 en 98 door de rechtstreekse werking van deze Verdragen te ontkennen;[95]
- art. 6 IAO-Verdrag nr. 97 (betreffende migrerende werknemers) werd enkele malen aan het vragen van een cautio iudicatum solvi (art. 152 Rv) tegengeworpen;[96]
- de Afd. Rechtspraak van de Raad van State[10] bleek reeds tweemaal bereid om een beslissing tot weigering van de verlenging van een verblijfsvergunning te toetsen aan art. 8 van IAO-Verdrag nr. 97;[97]
- de Hoge Raad wees de rechtstreekse werking van art. 1 van IAO-Verdrag 122 zonder meer af in een geding over de toelaatbaarheid van het transfersysteem in het betaald voetbal;[98]
- de IAO-Verdragen 9, 111 en 158 werden ingeroepen in het verweer van buitenlandse zeelieden tegen een specifiek hen verleend collectief ontslag bij Nedlloyd.[99]

Men krijgt uit dit alles de indruk, dat de belangstelling voor het verwijzen naar normen uit IAO-Verdragen groeiende is. Dat is verheugend. Uitgaande van mijn adagium – DE rechtstreekse werking bestaat niet; rechtstreekse werking kan zich in alle maten en gradaties voordoen – kunnen deze normen niet zonder meer met een categorische ontkenning van de rechtstreekse werking terzijde worden gelaten.

De rechter die daarin vervalt ontneemt zich ook een instrument tot creatieve en progressieve rechtsvorming. Wij kunnen dat mooi zien aan het bovenvermelde voorbeeld van de toetsing van art. 152 Rv aan art. 6 van IAO-Verdrag 97. Op het moment, waarop de Amsterdamse en Alkmaarse kantonrechters hun uitspraken deden, lagen er in de Kamer al ontwerpen[100] om art. 152 Rv zo te modificeren, dat buitenlandse werknemers en hun gezinsleden die hier rechtmatig verblijven, zijn vrijgesteld van de zekerstelling ex art. 152 Rv. Inmiddels zijn die al tot wet verheven. Had het de rechters misstaan om art. 6 IAO-Verdrag 97 te benutten om al op die op til zijnde rechtsontwikkeling in te spelen?

Over de horizontale werking van IAO-normen heb ik al het nodige gezegd in 1.6. Zij kan voor verreweg de meeste IAO-normen redelijker-

wijze niet betwijfeld worden. Maar zij zal de justitiabelen pas baten, wanneer haar positieve beantwoording geschiedt in combinatie met een positief antwoord op de vraag naar de rechtstreekse werking.

De Raad van Europa

Dan de verdragen, die uitgegaan zijn van de Raad van Europa. Men denke aan:
- het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM);
- het Europees Sociaal Handvest (ESH);
- het Europees Verdrag betreffende de Medische en Sociale bijstand;
- de Europese Code inzake Sociale Zekerheid;
- de Europese Interim-Overeenkomst Sociale Zekerheid en het Europees Verdrag betreffende de Sociale Zekerheid;
- het Europees Verdrag betreffende Migrerende Werknemers.

Eerst het EVRM en het ESH.
Het EVRM formuleert vooral de klassieke grondrechten, terwijl het ESH de zgn. sociale grondrechten noemt. Deze bekende tweedeling van grondrechten geeft velen al een aanwijzing voor het antwoord op de vraag naar de rechtstreekse werking. Van klassieke grondrechten wordt in Nederland algemeen aanvaard, dat zij rechtstreekse werking kunnen hebben, wanneer zij zich daarvoor lenen. Van sociale grondrechten wordt over het algemeen gezegd, dat het programmanormen zijn, instructienormen aan de overheid, 'promotional rights', waar de burgers geen rechtstreeks beroep op kunnen doen. Zo ligt grofweg het schema. Maar zoals zo vaak in het recht is een eenvoudige indeling al gauw onvolkomen.[101] Klassieke en sociale grondrechten vormen namelijk geen perfecte tegenstelling. Sociale grondrechten kunnen 'klassiek' van aard zijn; klassieke grondrechten kunnen soms sociaalrechtelijke thema's raken.[102]

2.4 Het EVRM

Het EVRM bevat twee bij uitstek 'sociaal' te noemen grondrechten, te weten:
- art. 4 – het verbod van dwangarbeid;
- art. 11 – de vrijheid van vakvereniging.

Daarnaast zijn er in het EVRM enkele klassieke grondrechten, die weliswaar niet typisch sociaalrechtelijk zijn, maar die toch op sociaalrechtelijk terrein een rol kunnen spelen. Ik noem:
- art. 6 – recht op een behoorlijke rechtspleging;
- art. 8 – recht op privacy, gezinsleven, enz.;
- art. 9 – recht op godsdienstvrijheid;
- art. 10 – recht op vrijheid van meningsuiting;
- art. 14 – non-discriminatiebeginsel;
- Protocol nr. 1 – eigendomsrecht.

De klassieke grondrechten van het EVRM hebben dus veel meer betekenis voor het sociale recht, dan men door de tegenstelling klassieke/sociale grondrechten misschien zou denken. Die betekenis krijgt temeer accent, doordat juist van het EVRM de rechtstreekse werking minder betwist wordt dan van diverse andere internationale rechtsbronnen. Aan de meeste grondrechten, die in het EVRM zijn vermeld, heeft de Nederlandse rechtspraak reeds bij diverse gelegenheden rechtstreekse werking toegekend.[103] En ook op sociaalrechtelijk vlak is daar nu reeds een respectabel aantal uitspraken, zij het dat maar zelden de klagers met hun grieven gelijk hebben gekregen.

art. 4 – het verbod van dwangarbeid

Dit artikel, waarvan de Hoge Raad de rechtstreekse werking al in 1967 vaststelde,[104] kwam enkele malen aan de orde.
- de noodzaak van een ontslagvergunning voor de werknemer ex art. 6 BBA werd eens betwist als strijdig met art. 4 EVRM, maar Nederlandse rechters[105] verwierpen dat;
- ingeroepen werd deze bepaling ook in de al vermelde[106] zaak-Mühren over het transfersysteem in het betaald voetbal, maar de HR vond niet dat hier sprake was van slavernij, dienstbaarheid, dwangarbeid of verplichte arbeid in de zin van dit artikel. Ook bij de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens ving klager bot.[107]
- het Europees Hof voor de Rechten van de Mens gaf op 23 november 1983 de Belgische advocaten geen gelijk, die aanvoerden, dat het in België bestaande stelsel van onbetaalde rechtsbijstand aan minvermogenden een inbreuk vormde op dit grondrecht.[108]

art. 6 – recht op behoorlijke rechtspleging

- werd ingebracht tegen de procedure van art. 6 BBA (ontslagvergun-

ning) maar verworpen door de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens.[109]
- werd in stelling gebracht tegen de vaste deskundigenprocedure in de Beroepswet. De RvB Zwolle deelde de kritiek,[110] maar de Centrale Raad van Beroep verwierp haar.[111] Het wachten is nu op een uitspraak van de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens.[112]
- werd tegengeworpen[113] aan het voorschrift in de W.a.b.w., dat de tewerkstellingsvergunning door de werknemer en werkgever gezamenlijk aangevraagd moet worden, maar ook dit werd verworpen;
- werd enkele malen met succes bij Nederlandse rechters[114] ingebracht tegen de cautio iudicatum solvi van art. 152 Rv.
- werd in de litteratuur[115] verder nog aangevoerd tegen de procedure rondom de Commissie Gelijke Behandeling en de bedrijfscommissies WOR.

art. 8 – recht op privacy, gezinsleven, huis, enz.

- werd ingeroepen tegen het verplichtende karakter van de AOW[116] maar verworpen.
- werd tevergeefs ingeroepen, door iemand, die wegens manifestatie van zijn Baghwan-geloof als hoofd ener katholieke school ontslagen was.[117]
- werd zonder succes tegen het verplicht medisch onderzoek krachtens het ARAR opgeworpen.[118]
- evenzeer zonder resultaat werd het ingebracht tegen het wetsontwerp tot beëindiging van het recht op RWW voor 16- en 17-jarigen.[119]

art. 9 – godsdienstvrijheid

- werd tevergeefs ingeroepen tegen de AOW.[120]
- speelde een rol in de vraag, of een buitenlandse werknemer recht heeft op vrijaf op een mohammedaanse feestdag.[121]

art. 10 – vrijheid van meningsuiting

- werd vanuit Duitsland al eens ingeroepen tegen de zgn. Berufsverbote, maar dit door de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens verworpen.[122]

- werd 1 maal vanuit België en 2 maal vanuit Zweden ingeroepen om onderhandelingsrechten en het stakingsrecht erkend te krijgen. Geen van deze beroepen had succes bij het Europese Hof voor de Rechten van de Mens.[123] Toch is dit trio uitspraken zeer belangrijk voor de visie van het Straatsburgse Hof op de contouren van dit bij uitstek arbeidsrechtelijke grondrecht. Zo meende Alkema[124] dat op grond van de overwegingen in deze uitspraken de categorische afwijzing van een recht op collectief onderhandelen, zoals nog vervat was in de uitspraak uit 1964,[125] niet meer in stand kon blijven. Hij heeft in ieder geval in zoverre gelijk gekregen, dat de Nederlandse rechters de laatste jaren ook genuanceerder daarover zijn gaan denken.[126] Zo werd in de uitspraak van de Nederlandse rechter in de zaak, waarin de Toonkunstenaarsbond toegang tot de cao-onderhandelingstafel vroeg[127] naar deze Straatsburgse arresten verwezen.
- werd vanuit Groot-Brittannië ingeroepen tegen de closed shop bij de Britse spoorwegen en gegrond verklaard.[128] De eerste grote, positief uitgevallen uitspraak vanuit Straatsburg op het gebied van het sociale recht. Zij klonk na, niet alleen in Groot-Brittannië maar ook in Denemarken, waar men om harentwil de wet heeft veranderd.[129] En ook in Nederland lijkt zij gevolgen te gaan krijgen. Had in 1970 de Hoge Raad de closed shop in het Grafisch Bedrijf nog verenigbaar geacht met art. 9 Gw,[130] na de Young case lijkt de rechter kritischer geworden. Eerste signaal: de uitspraak van de Raad van Beroep Amsterdam, 24 december 1984, waarin de vanwege een closed shop door ontslag getroffen werknemer onvrijwillig werkloos werd geacht.[131]
- het besluit van een directeur van een Huis van Bewaring om bepaalde faciliteiten aan een vereniging van gedetineerden te onthouden, werd door de Hoge Raad gebillijkt[132] met een beroep op de beperking vervat in lid 2 van art. 11.

Protocol 1 – eigendomsrecht

- werd al eens, maar tevergeefs ingeroepen tegen het verplichtende karakter van de AOW.[133]
- opmerkelijkerwijze wordt het sinds kort weer in relatie gebracht met de sociale zekerheid, nl. om in verbinding met het discriminatieverbod van art. 14 (hieronder) discriminaties in de sociale zekerheid aan te kunnen pakken. De Centrale Raad van Beroep[134] heeft ontkend, dat de sociale zekerheid onder dit protocol valt, maar

hiertegen is nu bij de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens in Straatsburg een klacht ingediend.
- ook werd dit recht te berde gebracht in de al vermelde verloren rechtszaak tegen het wetsontwerp tot beëindiging van het recht op RWW voor 16- en 17-jarigen.[135]

art. 14 – discriminatieverbod

Dit artikel is geen algemeen discriminatie-verbod. Het kan alleen worden ingeroepen in verbinding met de rechten en vrijheden, die het EVRM beschermt. Omdat de Centrale Raad van Beroep de sociale zekerheidswetgeving in Nederland niet begrepen acht onder de rechten, die het EVRM waarborgt, wees zij een beroep op art. 14 om discriminaties in de sociale zekerheid uit te bannen, af.[136]

Al met al een reeks, die nog niet zo indrukwekkend is voor wat betreft haar uitkomsten op sociaalrechtelijk gebied – alleen de closed shop case heeft een duidelijk echo nagelaten. Maar het overzicht toont wel aan, dat wij hier toch wel te maken hebben met een belangrijke toetssteen, ook voor het sociale recht.[137]

Meer dan bij de sociale grondrechten wordt bij de klassieke grondrechten nog wel de vraag gesteld naar de horizontale werking. Zijn klassieke rechten er niet om de burger tegen de overheid te beschermen? Moeten zij wel werken in het private keer tussen burgers onderling?

De Amsterdamse kantonrechter[138] in de zaak van de Baghwan-onderwijzer koos de veilige weg door het zinnetje 'al aannemende dat het EVRM derdenwerking heeft' in zijn, overigens negatief uitvallend oordeel te vlechten. En de Amsterdamse Raad van Beroep had het in zijn closed shop zaak makkelijk omdat zij die closed shop niet rechtstreeks hoefde aan te pakken, maar slechts moest oordelen over het recht op een uitkering van een wegens een closed shop werkloze werknemer.[139]

Hebben de nationale rechters over dit lastige probleem nog enige aanwijzingen vanuit 'Straatsburg' te verwachten? Aanvankelijk kon men daarover twijfelen, omdat in 'Straatsburg' alleen maar tegen staten geklaagd kan worden en niet tegen particulieren. Intussen is echter toch gebleken, dat de horizontale werking van de EVRM-rechten ook in Straatsburg aan de orde kan komen via de omweg, dat men de staat verantwoordelijk houdt voor de handhaving van de in het EVRM gewaarborgde rechten ook in de rechtsbetrekkingen tussen private personen. Zo kon in de Young case de 'closed shop' worden aangepakt ook al speelde die in een private rechtsverhouding. Welnu, bij die gelegenheid heeft het Europees Hof voor de Rechten van de Mens geen enkel punt

gemaakt van mogelijke dogmatische bedenkingen tegen horizontale werking.[140] Ook in de eerdere zaken over art. 11 had het Hof dit nagelaten.[141] Ik kom op deze materie terug in hoofdstuk 3 onder 3.4.

2.5 Het ESH

Zoals gezegd, wordt bij het ESH de gedachte aan rechtstreekse werking nog vaak zonder complimenten terzijde gesteld,[142] onder andere omdat de redacteuren van het ESH geen rechtstreekse werking bedoeld zouden hebben. Men wijst daarbij op Deel III van de bijlage alsook op het feit, dat de meeste bepalingen van het ESH zich in hun formulering duidelijk richten tot de staten: 'de Overeenkomstsluitende Partijen verbinden zich' dat of dat vast te stellen/te waarborgen/te bevorderen etc. Maar dan mag men niet over het hoofd zien, dat er minstens 2 plaatsen in het ESH zijn, waar deze formulering wordt verlaten en waar men de veel directere bewoordingen aantreft: 'de Overeenkomstsluitende partijen erkennen...':

- art. 6, 4e lid ESH (het recht van werkgevers en werknemers op collectief optreden)
- art. 18, 4e lid ESH (het recht van onderdanen om hun land te verlaten en op het grondgebied van een andere Lid-Staat een op winst gerichte bezigheid te gaan uitoefenen).

Aan deze andersoortige aanhef ontlenen sommigen het argument om minstens van deze bepalingen de rechtstreekse werking aan te nemen.[143] Als men het wat ruimer ziet en niet alleen afgaat op de begin-formulering maar ook op de juridische scherpte van de diverse artikelen, dan zouden nog wel meer bepalingen gevonden kunnen worden, die zich voor rechtstreekse werking lenen. Kahn-Freund,[144] Hekkelman[145] en Fase[146] hebben daarvan voorbeelden gegeven. En dat is ook duidelijk de benadering, die mij uit het hart gegrepen is: kijken naar de concrete norm in de concrete situatie. Geen algemene uitspraak over de vraag of er wel of niet rechtstreekse werking aan het ESH te geven is.

De Nederlandse regering is begonnen met het vraagstuk van de rechtstreekse werking van het ESH tamelijk ongenuanceerd negatief tegemoet te treden.[147] Op een bepaald moment is zij 'om' gegaan met betrekking tot rechtstreekse werking van art. 6, 4e lid ESH.[148] En tenslotte heeft zij de kwestie voor wat het hele Handvest betreft verder maar aan de rechter overgelaten.[149] Intussen lijkt de regering sindsdien wel rekening te houden met de mogelijkheid, dat de rechter aan meer dan alleen

artt. 6 (4) en 18 (4) ESH rechtstreekse werking zal toekennen. Men leze de Kamerdiscussies over art. 19 (8) ESH, waarin de staat waarborgt, dat migrerende werknemers, die wettig op hun grondgebied verblijven, niet uitgeleid worden, tenzij zij de nationale veiligheid in gevaar brengen of een strafbaar feit plegen tegen de openbare orde of de openbare zeden. Maar in Nederland pleegt men ook het 'niet hebben van onvoldoende middelen van bestaan' als uitwijzingsgrond te hanteren en de wetgever was bang, dat bij ratificatie van art. 19 (8) ESH een Nederlandse rechter wel eens een streep door die uitwijzingsgrond zou kunnen halen. Was die angst nodig, wanneer de wetgever erop kon vertrouwen, dat de Nederlandse rechter het ESH voor niet rechtstreeks werkend zou houden?[150]

Intussen zijn er nog niet zoveel voorbeelden, waarbij de Nederlandse rechter metterdaad rechtstreekse werking van ESH-artikelen heeft aangenomen.

- Ze werd uitdrukkelijk verworpen door de HR in de al genoemde zaak-Mühren, waarin het transfersysteem in het betaald voetbal onder meer werd afgezet tegen art. 1 ESH (recht op vrije arbeidskeuze).[151]
- Evenmin wilde de HR acht slaan op het recht op arbeid, vervat in dit artikel, toen het werd ingeroepen door een werkloze, die de Vestigingswetgeving had overtreden.[152]
- Aan art. 6, leden 1 en 2 werd rechtstreekse werking wederzegd door de Pres. van de Haagse rechtbank toen hem gevraagd werd een loonmaatregel als daarmee in strijd te vernietigen.[153]
- Artikel 12 (recht op sociale zekerheid) mocht de 16- en 17 jarigen, die hun recht op RWW gingen kwijtraken niet baten.[154]
- Artikel 13 (recht op bijstand) werd rechtstreekse werking ontzegd door de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State.[155]
- Hetzelfde deed de rechter ten aanzien van art. 18, leden 1-3 (recht op arbeid van buitenlanders), die een doorkruising hadden kunnen betekenen van het systeem en het beleid rondom arbeidsvergunningen W.a.b.w.[156] en ten aanzien van art. 19, 8e lid (recht op verblijf).[157]
- De President van de Rechtbank Amsterdam[158] verwierp zonder omhaal rechtstreekse werking van art. 19, 7e lid (recht op gelijke processuele behandeling voor buitenlanders).

Hét voorbeeld van de rechtstreekse werking van het ESH blijft tot dusverre dan ook de materie van het stakingsrecht. Dat begon al in 1972 in de particuliere sector (zodat dus ook meteen de rechtstreekse-horizontale werking werd vastgesteld!) in de uitspraak van het Hof Amsterdam,

nog voordat het ESH zelfs geratificeerd was.[159] En nu in de afgelopen jaren heeft het ESH opnieuw betekenis gekregen voor het stakingsrecht van ambtenaren. Weliswaar heeft Nederland bij ratificatie van het ESH juist bij art. 6 (4) een voorbehoud gemaakt voor wat betreft het personeel in overheidsdienst – een voorbehoud, dat inmiddels al dankbaar werd aangegrepen door de HR om de zgn. erkende gewetensbezwaarden het stakingsrecht te ontzeggen.[160] Maar een voorbehoud, dat anderzijds de lagere rechtspraak niet weerhouden heeft om toch zelfs ook het overheidspersoneel in beginsel het stakingsrecht toe te kennen (ook al werd er dan in de concrete casus meestal wel weer wat gevonden om de staking toch onrechtmatig te achten).[161] De HR heeft overigens de kwestie van de rechtstreekse werking van art. 6 (4) nog altijd in het midden gelaten.[162]

2.6 Overige RvE-normen

Hoewel EVRM en ESH stellig de belangrijkste juridische documenten zijn, die de Raad van Europa heeft geproduceerd, mogen toch ook enkele andere stukken niet vergeten worden.

Het in 1953 gesloten Europese Verdrag inzake sociale en medische bijstand[163] wil – globaal gesproken – de onderdanen van alle lid-staten, die tot het Verdrag zijn toegetreden, een gelijk recht op medische en sociale bijstand verlenen, wanneer zij rechtmatig vertoeven op het grondgebied van een andere Lid-Staat, die ook tot het Verdrag is toegetreden. Nederland en de meeste andere landen van de Raad van Europa zijn inderdaad tot dit Verdrag toegetreden.[164] Het heeft lange tijd geduurd eer dit Verdrag 'ontdekt' werd in de rechtspraak, maar sinds half zeventiger jaren is het daar tenslotte toch van gekomen. In enkele gevallen[165] faalde het beroep op dit Verdrag, maar in andere gevallen[166] werd met vrucht een beroep op zijn rechtstreekse toepasselijkheid gedaan en werd een verzoek om bijstand zuiver op die grond toegewezen.

Het in 1964 gesloten Verdrag inzake een Europese Code voor Sociale Zekerheid[167] fourneert een groot aantal minimum-normen met betrekking tot de nationale stelsels van sociale zekerheid. Of deze normen alle voor rechtstreekse werking vatbaar zijn mag men betwijfelen, maar zeker is, dat dit verdrag ook tamelijk precieze bepalingen kent, die zich voor rechtstreekse toepassing lenen.[168] Mij dunkt, dat met name nog wel eens in rechte de vraag zal worden getoetst in hoeverre een staat zijn eenmaal opgebouwde sociale zekerheidsstelsel weer mag onttakelen zonder in strijd te komen met aangegane Verdragsverplichtingen. Dan komt dit

Verdrag zeker op tafel (evenals IAO-Verdragen, art. 12 ESH en art. 9 ESC-Verdrag).[169]

De in 1953 gesloten Interim-overeenkomsten betreffende de sociale zekerheid[170] en het in 1972 gesloten Europese Verdrag inzake sociale zekerheid[171] bevatten regels ter coördinatie van de nationale stelsels van sociale zekerheid, die veel gemeen hebben met de basis-concepties, die men terugvindt in de bilaterale en multilaterale akkoorden (2.1 en 2.2) en in de supranationale EEG-regeling op dit vlak (2.12). Maar omdat de EEG-regeling, Vo. 1408, 'sterker' is hebben deze RvE-Verdragen eigenlijk alleen betekenis voor de coördinatie van sociale zekerheidsstelsels met landen, die wél RvE-lid maar geen EEG-lid zijn, bijv. Turkije. De rechtstreekse werking van de diverse artikelen van deze Verdragen werd al eens door de CRvB bevestigd.[172] Ze ligt evenzeer in de rede als bij de voornoemde bi- en multilaterale Verdragen in de sociale zekerheid en bij EEG-Vo. 1408.

Het in 1977 tot stand gekomen Europese Verdrag inzake de rechtspositie van migrerende werknemers[173] is inmiddels door Nederland bekrachtigd.[174] Tegelijk daarmee werd een Uitvoeringswet vastgesteld,[175] hetgeen er al op wijst, dat de regering ervan uitging, dat het Verdrag zeker niet ten volle rechtstreeks zou werken. Vanuit de Kamer werd er evenwel al op geattendeerd, dat enkele bepalingen – zoals de artt. 9, leden 2, 4 en 5, 12, 1ste lid en 15, 1ste lid – zich voor rechtstreekse werking lenen.[176] De regering, die aanvankelijk categorisch had gesteld, dat dit Verdrag geen rechtstreekse werking zou hebben,[177] bond later in en zei dit dan verder maar aan de rechter over te laten.[178] Hetzelfde, zo zou ik daaraan willen toevoegen, geldt ook de kwestie van een rechtstreekse horizontale werking van dit Verdrag. Ongetwijfeld heeft de vaststelling van de Uitvoeringswet deze problemen wat achter de horizon geduwd. Een uitvoeringswet, waarin men trouwens verder gegaan is dan het Europees Verdrag strikt genomen voorschreef: men heeft er met name een gelijke behandelingsgebod voor Nederlandse en buitenlandse werknemers in opgenomen, die alle buitenlanders betreft, niet alleen die uit RvE-landen, die het Verdrag ondertekend hebben.

Binnen de Raad van Europa worden niet alleen Verdragen tot stand gebracht, maar ook worden daar herhaaldelijk 'besluiten' (resolutions) genomen door het Comité van Ministers, welke soms ook op sociaal rechtelijk vlak betekenis hebben. Ik noem – aansluitend bij het voorafgaande – resolutie nr. 74 van het Comité van Ministers RvE d.d. 29 mei 1974 betreffende de gelijke behandeling van nationale en buitenlandse arbeiders;[179] voorts Resolutie nr. 44 van 26 oktober 1978 betreffende klandestiene immigratie en illegale tewerkstelling van buitenlandse werknemers. Onder verwijzing naar wat ik daarover in hoofdstuk 1 on-

der 1.8 opmerkte, vermeld ik een uitspraak[180] van de Raad van Beroep Amsterdam, waarin de rechter bereid bleek zijn mening mede te baseren op de inhoud van voornoemde resolutie.

De Verenigde Naties

De Verenigde Naties zijn als bron van juridische normering voor het sociale recht pas betrekkelijk laat relevant geworden. Zeker, reeds de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, 1948,[181] bevat enkele sociaalrechtelijke thema's,[182] maar haar waarde voor de interne rechtsorde in Nederland werd niet hoog aangeslagen, omdat het hier slechts een resolutie van de Algemene Vergadering betrof. Er zijn maar weinig tekenen, die wijzen op een bereidheid van de Nederlandse rechter om de Universele Verklaring veel gewicht voor de rechtsvinding toe te kennen.[183] Over de rechtstreekse werking van het Handvest van de Verenigde Naties[184] en de Proclamatie van Teheran[185] is nog weinig bekend.

De grondgedachten van de Universele Verklaring zijn tijdens de zestiger jaren uitgewerkt in een aantal volkenrechtelijke Verdragen, welke in de loop der zeventiger jaren ook door Nederland bekrachtigd zijn of gaan worden. Ik noem:

- het Internationaal Verdrag inzake burgerlijke en politieke rechten 1966 (Bupo-Verdrag);[186]
- het Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten, 1966 (ESC-Verdrag);[187]
- het Internationaal Verdrag inzake de Uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie;[188]
- het Internationaal Verdrag inzake de Uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen.[189]

De beide eerstgenoemde Verdragen verhouden zich tot elkaar als het EVRM en het ESH. Het eerste omvat de zgn. klassieke en het tweede de zgn. sociale grondrechten – en hier geldt dus dezelfde kritische bemerking tot die tweedeling als ik voor het begin van hoofdstuk 2 onder 2.4 maakte.

2.7 Het Bupo-Verdrag

Omdat volgens de traditionele opvatting klassieke grondrechten gerede-

lijk voor rechtstreekse werking vatbaar zijn heeft de aanname van rechtstreekse werking van dit Verdrag in de Nederlandse rechtsorde niet al te veel weerstand ontmoet. De regering sprak zich al in deze zin uit tijdens de parlementaire behandeling van de Goedkeuringswet[190] en de rechters hebben dat al ten aanzien van tal van artikelen van dit Verdrag bevestigd.[191]

Slechts één bepaling in het Bupo-Verdrag is specifiek sociaalrechtelijk te noemen, te weten art. 8: het verbod op dwangarbeid/slavernij. Maar – gelijk wij ook bij het EVRM zagen – tal van andere bepalingen van het Bupo-verdrag kunnen incidenteel het sociaal gebied treffen.

Van die categorie 'andere' heeft één bepaling een wel heel krachtig koloriet, te weten art. 26, dat alle discriminaties op grond van ras, huidskleur, geslacht, taal, godsdienst etc. verbiedt.

In Nederland, waar het non-discriminatie-idee sinds enkele decennia een enorme vlucht heeft genomen, lijkt dit artikel om drie redenen een hoeksteen van onze rechtsorde te gaan worden: a) omdat het een zeer algemeen discriminatieverbod is; dit in tegenstelling bijv. tot het discriminatieverbod van art. 14 EVRM, dat uitsluitend betreft de in het EVRM beschermde rechten;[192] b) omdat in Nederland een algemene wet Gelijke Behandeling door esprit de clocher moeilijk tot stand is te brengen; c) omdat dit artikel metterdaad rechtstreekse werking van de Nederlandse rechters heeft gekregen tot een kracht, welke zelfs wetten kan breken;[193] iets wat met het discriminatiegebod van art. 1 nieuwe Nederlandse Grondwet niet bereikt kan worden.

Door dit alles beleeft art. 26 Bupo-Verdrag momenteel een populariteit, die misschien nog wel eens art. 1401 gaat overvleugelen.[194] Ook op sociaalrechtelijk gebied zien wij daar de eerste uitwerkingen van.

Brenninkmeyer bond hier in 1981 de kat de bel aan, met een artikel in het NJB,[195] waarin hij betoogde, dat én de overgangsregeling AAW én artikel 13, lid 1 sub l WWV wegens strijd met onder andere art. 26 Bupo-verdrag onverbindend verklaard zouden moeten worden. Heringa betwijfelde de verenigbaarheid met art. 26 Bupo van de wetswijziging van 1983, die voor jongeren beneden de 23 jaar het recht op WWV beperkte.[196] Ook Govers[197] en Levelt-Overmars[198] werden aangesproken door de mogelijkheden van art. 26 op het gebied van het arbeids- en sociale zekerheidsrecht, maar Govers heeft zich intussen bekeerd. Hij meent nu, dat art. 26 Bupo geen betrekking heeft op de inhoud der wet zelve, slechts op haar toepassing.[199]

Dat zal een opluchting zijn voor de rechters, die tot nog toe moeite hadden om het non-discriminatiegebod op sociaalrechtelijk gebied aan de wetgever voor te houden. Zo verwierp de Centrale Raad van Beroep[200] in 1981 de claim van een onder het AAW-overgangsrecht gediscrimi-

neerde vrouw met onder andere de overweging: 'Evenmin is er thans naar het oordeel van de Raad enige bepaling van internationaal of supranationaal recht van kracht, die kan voeren tot het door eiseres gewenste resultaat'. Nu had in die zaak eiseres' advocaat nagelaten om art. 26 Bupo-verdrag ter sprake te brengen en ook was Brenninkmeijers' artikel nog niet verschenen. Dat was allemaal wél het geval in art. 13 WWV-zaken, die vervolgens werden aangespannen. Maar ook hier faalde het beroep op artikel 26 Bupo-Verdrag, eerst bij de Raad van Beroep te Amsterdam[201] en vervolgens bij de Centrale Raad van Beroep.[202] Deze laatste overwoog: 'dat economische, sociale en culturele rechten – in tegenstelling tot burgerlijke en politieke rechten – in het algemeen slechts geleidelijk door middel van wetgeving en andere uitvoeringsmaatregelen kunnen worden verwezenlijkt.' Een uitspraak, die al veel pennen in beroering heeft gebracht en waartegen inmiddels met steun van het FNV een klacht is ingediend bij het Mensenrechtencomité van de VN – ik kom er later nog over te spreken. Op dezelfde dag verwierp de Centrale Raad van Beroep ook een beroep op art. 26 Bupo-Verdrag van iemand, die gelijkstelling voor de AAW van een concubinaatsverhouding met het huwelijk hoopte te bereiken.[203] En inmiddels werd ook een inroepen van art. 26 Bupo-Verdrag tegen de inkomenseis bij gezinshereniging of gezinsvorming in het vreemdelingenbeleid door diverse rechters[204] van de tafel geveegd. In het kader van die geschillen was het discriminatoire van het wettelijk stelsel van minimumjeugdlonen opgeworpen. Ook werd art. 26 Bupo ingeroepen in de zeeliedenzaak bij Nedlloyd. Dit werd toen afgedaan door de kantonrechter met het argument, dat dit artikel geen derden/horizontale werking zou hebben[205] en door de Pres. Rb. 's-Gravenhage met het argument, dat discrimineren naar staatsburgerschap onder omstandigheden mag.[206] Kansloos was ook het beroep op art. 26 Bupo in verbinding met het recht op arbeid van de overtreder der Vestigingswet.[207]

Maar nu is er dan onlangs een eerste doorbraak gekomen: de intrekking wegens huwelijk van een AAW-uitkering, toegekend op grond van de 'oude' AAW werd wegens strijd met o.a. dit artikel vernietigd door de Raad van Beroep Groningen.[207a]

2.8 Het ESC-Verdrag

Bij het Internationaal Verdrag betreffende de Economische, Sociale en Culturele Rechten[208] ziet men een herhaling van hetgeen eerder ten aanzien van het Europees Sociaal Handvest werd gesteld. Het karakter van 'promotional rights' en van 'instructienormen' wordt sterk benadrukt,

onder andere met een verwijzing naar de algemene bepalingen van het Verdrag (artt. 2 en 4). Ook de Nederlandse regering trok daaruit vrij ongedifferentieerd de conclusie, dat dit Verdrag zich niet voor rechtstreekse werking leent.[209] Inmiddels zijn de geesten ook hieromtrent in beweging gekomen. Sommige auteurs[210] hebben er al op gewezen, hoe zekere bepalingen van het ESC-Verdrag toch wel zoveel juridische scherpte hebben, dat ze in principe rechtstreeks zouden kunnen werken. Brenninkmeijer[211] noemde als zodanig de artt. 2, 2e lid en 3 (gelijke behandeling) j° 9 (recht op sociale zekerheid). Heringa/Zwart[212] noemden dezelfde artikelen en daarnaast art. 6, 1ste lid (vrije arbeidskeuze) en 8 (recht op vakverenigingsvrijheid), Christe art. 8, lid 1 d (stakingsrecht).[213] Inmiddels is er ook al de eerste rechtspraak.

– *artt. 2, 2e lid, 3 (gelijke behandeling) j° 9 (recht op sociale zekerheid)*

Een beroep hierop werd afgewezen én door de Amsterdamse Raad van Beroep[214] (dat 'aan art. 2, lid 2 en/of art. 3 van het Sociaal Convenant – althans op dit moment – rechtstreekse werking moet worden ontzegd') én door de Centrale Raad van Beroep[215] ('dat de door genoemde artikelen van het verdrag gestelde doeleinden zich slechts lenen voor een geleidelijke tenuitvoerlegging, zodat die artikelen rechtstreekse werking ontberen').

Maar nu onlangs heeft de Raad van Beroep Groningen deze artikelen wél in aanmerking genomen om er zijn zoëven vermelde beslissing met betrekking tot de AAW mede op te baseren.[215a]

– *art. 6 (recht op vrije arbeidskeuze)*

Het beroep hierop in de Mühren-zaak[216] werd door de Hoge Raad zonder veel omhaal afgedaan met de uitspraak, dat dit artikel geen rechtstreekse werking toekomt. In de zaak van de werkloze, die de vestigingswetgeving had overtreden was de HR geheel doof voor een verwijzing naar dit Verdragsartikel.[217]

– *art. 7 sub a (gelijke beloning voor werk van gelijke waarde)*

Bij dit artikel kwam de grote doorbraak: de Wet, die onderwijsgevenden kortte op hun salaris werd buiten toepassing verklaard door de Amsterdamse ambtenarenrechter[218] wegens strijd met deze bepaling.

– *art. 7 sub c (gelijke kansen op bevordering)*

Hier vallen wij weer terug in de 'nieten': rechtstreekse werking van dit artikelonderdeel, welke een doorkruising zou hebben betekend van het systeem van tewerkstellingsvergunningen van de Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers werd afgewezen door de Raad van State.[219]

– *art. 8 (vakverenigingsvrijheid)*

Rechtstreekse werking van dit artikel werd afgewezen door de Haagse Rechtbankpresident, toen hij geaddieerd werd om zich uit te spreken over de legitimiteit van een loonmaatregel.[220] Rechtstreekse werking van dit artikel werd eveneens afgewezen door de Hoge Raad in het geding omtrent een eventueel stakingsrecht voor gewetensbezwaarden militaire dienst ('dat dit artikel geen een ieder verbindende bepaling is volgt reeds uit de tekst van het artikel').[221]

– *art. 11 (recht op een behoorlijke levensstandaard)*

Dit artikel werd tegengeworpen aan het wetsontwerp tot beëindiging van het recht op bijstand van 16- en 17-jarigen; de Haagse President oordeelde evenwel: 'voorlopig' geen rechtstreekse werking.[222]

Buiten het vlak van de sociaal recht (in enge zin) werd rechtstreekse werking van art. 11, lid 1 (woonrecht) aanvaard door de Voorz. Afd. Rechtspr. Raad van State[223] maar werd in andere gevallen ofwel de rechtstreekse werking afgewezen of viel de toetsing ten gunste van de gewraakte regeling uit.[224]

De balans is dus, dat de eerste 'doorbraak' van het koor 'geen rechtstreekse werking want het zijn instructienormen' er inmiddels is. Maar veel om over naar huis te schrijven is er nog niet.

2.9 Overige VN-verdragen

Van het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie[225] overwoog de Voorz. Afd. Rechtspr. RvS 'dat de bepalingen gezien hun aard en strekking zich niet lenen voor rechtstreekse toepassing'.[226] De Pres. Rb. 's-Gravenhage stelde de rechtstreekse werking van het verdrag niet aan de orde, maar besloot op inhoudelijke gronden, dat het voortrekken van Nederlands personeel in de zeescheepvaart niet onredelijk is.[227] Voorts is er het Verdrag inzake uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen van 18 december 1979. Dit Verdrag werd

nog niet door Nederland geratificeerd en er is nog geen rechtspraak over.[228]

2.10 De OESO

De westerse industriestaten zijn met elkaar verbonden in de OESO. Een organisatie, die zich maar weinig op regelgevend pad begeeft,[229] maar die in de loop der jaren toch enkele normeringen heeft voortgebracht, die sociaalrechtelijk van belang zijn. Ik noem:

- het OESO-Raadsbesluit van 30 oktober 1953[230] betreffende de tewerkstelling van onderdanen van de Lid-Staten;
- de OESO-Gedragsregels betreffende multinationale ondernemingen.

Het eerste besluit was wat in de vergetelheid geraakt. Nadat Swart het daaraan ontrukt had[231] is er enkele malen een beroep op gedaan, maar steeds tevergeefs.[232]

De OESO-Gedragsregels inzake Multinationale ondernemingen worden algemeen als niet rechtens verbindend aangezien.[233] Dat moge zo zijn, het neemt niet weg, dat – zoals Bakels[234] onder andere heeft doen uitkomen – de rechter er toch best acht op kan slaan, bijv. in het kader van beroepen ex art. 25 WOR,[235] het enquêterecht,[236] de rechtmatigheid van een werkstaking of bezetting, enz. Zij kunnen dan worden meegenomen in de formulering van wat Van der Heijden noemt de 'algemene beginselen van behoorlijk ondernemerschap.'[237]

De Europese Gemeenschap

De normen, die uitgaan van de EG, nemen een heel eigen plaats in, omdat de EG een supranationaal karakter heeft. Het staat de lid-staten niet vrij zich aan haar regelgeving te onttrekken. De Lid-Staten kunnen de tot stand koming van EG-recht nog altijd behoorlijk dwarsbomen – op sociaalrechtelijk vlak is de 'Vredeling-richtlijn' daar het jongste bewijs van – maar als er eenmaal communautair recht geschapen is, dringt het zich dwingend op aan de Lid-Staten.

De beoefenaren van het sociale recht zal het niet ontgaan, dat de bemoeienis van de EG heel ongelijkmatig is uitgesmeerd over het sociale vlak. Er zijn kwesties als bijv. de gelijke behandeling van mannen en

vrouwen, waarin het EG-recht overduidelijk aanwezig is, en er zijn domeinen als bijv. het cao-recht, waar nog nauwelijks iets van EG-recht te bespeuren valt. Maar overal, waar het EEG-recht zich voordoet, rijst ook weer de vraag naar de rechtstreekse werking. Sterker nog: ook al is de erkenning van rechtstreeks werkende internationale normen van oudere datum, toch mag men wel stellen, dat het vooral in het kader van de EG is, dat deze materie echt tot leven is gekomen. Van daaruit is het uitgestraald naar andere internationale normen.

Als wij over rechtstreekse werking in EG-verband spreken, dan gaat het om de vraag naar de rechtstreekse werking van a) het primaire EG-recht (de tekst van de EG-Verdragen) en b) het secundaire EG-recht (verordeningen, richtlijnen e.d. uitgevaardigd op basis van het primaire EG-recht). Ik zal dat nu achtereenvolgens behandelen.

2.11 Sociaalrechtelijke normen in de Europese Verdragen

De EG-Verdragen bevatten niet zoveel sociaalrechtelijke normen, zodat hun eventuele rechtstreekse werking maar zelden ter sprake komt.

Daar zijn in de eerste plaats de artt. 48-51 EEG, die gaan over het vrij verkeer van werknemers. Deze bepalingen hebben uitwerking gekregen in de Verordeningen 1612/68 en 1408/71, waardoor er bijna geen behoefte meer is zich nog om de rechtstreekse werking van deze bepalingen druk te maken. Toch blijven zij fons et origo van het vrij verkeer van werknemers. En dat betekent, dat als er ooit in de concretisering of toepassing van hun beginselen iets wordt gevonden, dat strijdig zou zijn met het idee van vrij verkeer van werknemers, men terug kan vallen op deze grondbeginselen. En dan acht het EG-Hof van Justitie ze rechtstreeks toepasselijk, zo heeft het enkele malen uitgesproken.[238] Ja, ook dat zij rechtstreeks-horizontale werking hebben kan men uit die jurisprudentie inmiddels al aflezen.[239] Dan zijn er de artikelen 117-128 EEG, die handelen over de sociale politiek. Zij zijn dermate flexibel gesteld, dat men hun rechtstreekse werking zelden verdedigd vindt. De enige uitzondering vormt art. 119, dat de gelijke beloning van mannen en vrouwen voorziet. Jarenlang hebben de Lid-Staten de consequente ten uitvoerlegging van dit beginsel getraineerd, hebben juristen de rechtstreekse werking van dit artikel betwijfeld[240] en hebben justitiabelen nagelaten zich in uiterste instantie op dit artikel te beroepen. Uiteindelijk waren het de advocaten van de Belgische Sabena-stewardess Mevr. Defrenne, die de handschoen opnamen. In hun eerste zaak, die in 1971 voor kwam, kregen zij nog ongelijk,[241] maar in 1976 waren zij in het zgn. Tweede Defrenne-arrest[242] eindelijk succesvol: het EG-Hof erkende de

rechtstreekse werking van art. 119 EEG, zij het wel met het oog op de toekomst! Terugwerkende kracht te geven aan zijn uitkomst vond het Hof kennelijk onverantwoord. Weinig principieel, maar wel begrijpelijk. Bovendien beperkte het Hof de rechtstreekse werking tot al die gevallen, waarin sprake is van rechtstreekse en open discriminaties in de beloning. Gevallen, waarin sprake zou zijn van 'zijdelingse en verkapte discriminatie' vroegen om nadere tussenkomst van de wetgever en leenden zich niet tot rechtstreekse werking van art. 119 EEG.[243] Geen probleem maakte het Hof van het feit, dat het hier een casus tussen particulieren betrof. Deze rechtstreeks werkende EEG-Verdragsbepaling werd dus zonder mankeren ook een horizontale werking toegemeten.[244]

Toen de uitspraak in Defrenne II viel had de EG inmiddels de Richtlijn Gelijke Beloning uitgevaardigd, die een wijdser bereik heeft dan art. 119 EEG, zodat men een zeker wegsterven van de belangstelling voor de rechtstreekse werking van art. 119 EEG had mogen verwachten.
Toch zijn de afgelopen jaren nog heel wat zaken in 'Luxemburg' aangebracht en beslist op het rechtstreeks werkende art. 119, zoals over loonbestanddelen in natura,[245] over werkgeversbijdragen aan pensioenregelingen,[246] over de vraag, welke indirecte beloningsdiscriminaties wel of niet aanvaardbaar zijn.[247] Het lijkt alsof een beroep op de Richtlijn Gelijke Beloning om diverse redenen – ik kom daarop terug in dit hoofdstuk onder 2.13 – nog zo riskant wordt geacht, dat men steeds naar art. 119 EEG blijft verwijzen. En ook het Hof lijkt het wel aantrekkelijk te vinden, wanneer het vragen kan afdoen op art. 119 EEG en niet naar de Richtlijn hoeft te wijken. Art. 119 EEG met zijn rechtstreekse werking is dus nog springlevend en niets hoeft Nederlandse justitiabelen te weerhouden om nog eens kwesties te gaan uittesten op hun verenigbaarheid met art. 119 EEG als die welke bijv. Govers[248] poneerde:

- art. 2, lid 3 aanhef en onder b WMM;[249]
- ongelijke beloning van personen, die in de marge van het werknemersbegrip verkeren (thuiswerkers, free-lancers enz.).

De claim, dat de voormalige kostwinnersbepaling in de WWV strijdig was met art. 119 EEG werd door de Centrale Raad van Beroep afgewezen.[250]

2.12 EG-Verordeningen

Als er één soort bovennationale norm is, waarvan de rechtstreekse en de horizontale werking hedentendage wel door niemand meer[251] wordt betwist, dan is het wel die, welke vervat is in een verordening van de EG.

Deze verordeningen zijn namelijk ex art. 189 EEG rechtstreeks voor een ieder verbindend. Er zijn echter maar weinig verordeningen met een sociaalrechtelijke inhoud. Van die weinigen noem ik:

- Vo. 1612/68 met betrekking tot het vrij verkeer van werknemers[252]
- Vo. 1418/71 j° 574/72 met betrekking tot de coördinatie van de sociale zekerheidsstelsels[253]
- Vo. 543/69 houdende voorschriften van sociale aard voor het wegvervoer.[254]

De normen in deze verordeningen zijn zo sterk, dat zij zelfs tegenstrijdig nationaal recht breken. Meestal echter wordt de soep niet zo heet gegeten. Doorgaans brengen de nationale wetgevers hun normen in overeenstemming met de EG-verordeningen. In dergelijke gevallen zullen zich misdeeld voelende justitiabelen zich op de nationale wet beroepen en niet op de EG-verordening. Voorbeeld: ons Rijtijdenbesluit,[255] waarin de normen van EG Vo. 543/69 zijn overgenomen. Toch moeten advocaten en rechters ook in dergelijke gevallen een tikkeltje kritisch vermogen behouden. Het is niet uitgesloten, dat de wetgever, bij al zijn ijver om de EG-normen te incorporeren in het nationale recht, een steekje heeft laten vallen. In zodanig geval moet de EG-Verordening toch het zwaarst wegen. Dan zijn er de gevallen, dat de wetgever heeft nagelaten om de wet in overeenstemming te brengen met EG-Verordeningen. Eigenlijk mag dat niet – de nationale wetgevers zijn verplicht hun wetgeving in overeenstemming met het EG-recht te brengen[256] – maar het gebeurt: voorbeeld: art. 13, lid 1, sub n WWV maakt de WWV voor 'vreemdelingen' minder gunstig dan voor Nederlanders. 'Vreemdeling', dat kan ook een Belg of Italiaan zijn. Toch zal te hunnen aanzien die extra eis, die de WWV aan 'vreemdelingen' stelt, buiten toepassing moeten blijven, omdat EG-Vo. 1408/71 een gelijke behandeling van EG-onderdanen gebiedt.

Tenslotte zijn er de gevallen, waarin het nationale wettelijke recht in het geheel geen voorzieningen kent. Hoe moet het pensioen berekend worden van iemand, die 10 jaar in Italië heeft gewerkt, vervolgens 20 jaar in Nederland en daarna nog 5 jaar in België in loondienst geweest is. Daar werd hij invalide, moet een invaliditeitspensioen krijgen, maar van wie en tegen welke hoogte? Nationaal wettelijk recht zeg dienaangaande zelden iets. Bilaterale en enkele multilaterale verdragen wel (vgl. dit hoofdstuk van 2.1, 2.2 en 2.6), maar sinds de werking der EG moeten wij onze normen in dezen toch primair putten uit EG-Vo. 1408 met haar rechtstreekse werking.[257] Kortom, de EG-Verordening

- ondersteunt bepaalde nationale normen
- vult nationale normen aan en
- derogeert in voorkomende gevallen aan nationale normen.

Vaak zal harmonie of disharmonie tussen nationaal recht en de EG-Verordening een duidelijke zaak – 'acte clair' of 'acte éclairé'[258] – zijn. Soms ook is er reden tot twijfel. Valt iemand met maar een heel marginaal baantje in loondienst onder het vrij verkeer van werknemers als omschreven in EG-Vo. 1612/68?[259] Geniet een vaste partner van een werknemer dezelfde rechten uit het vrij verkeer van werknemers als een echtgenote?[260] Bij gerede twijfel in dat soort kwesties kan of moet de Nederlandse rechter een prejudiciële vraag aan het EG-Hof van Justitie in Luxemburg voorleggen en wordt langs die weg rechtstreekse werking van de EG-verordening verzekerd. Ook kan een uitspraak van dit Hof aanwijzingen geven voor de juiste tenuitvoerlegging.[261] Een zeer belangrijke bron, derhalve, die EG-verordening, alleen vloeit zij op sociaalrechtelijk gebied maar spaarzaam.

2.13 EG-Richtlijnen

Dan kom ik bij de Richtlijnen van de EG. Tot midden zeventiger jaren heeft dit middel nauwelijks benutting gevonden op sociaalrechtelijk vlak,[262] doch sedertdien is er een snel wassende stroom van sociaalrechtelijke richtlijnen losgekomen. Ik noem:

- de Richtlijn Gelijke Beloning m/v;[263]
- de Richtlijn Gelijke Behandeling m/v;[264]
- de Richtlijn Gelijke Behandeling m/v Sociale Zekerheid;[265]
- de Richtlijn Collectief Ontslag;[266]
- de Richtlijn Behoud Werknemersrechten bij Bedrijfsovergang;[267]
- de Richtlijn Insolventie;[268]
- de Richtlijn Bescherming Ioniserende Straling;[269]
- de Richtlijn Bescherming van Werknemers tegen de gevaren samenhangend met het gebruik van chemische, fysische en biologische agentia op de arbeidsplaats[270] zomede de eerste op deze kaderrichtlijn gebaseerde uitvoeringsrichtlijnen;[271]
- de Richtlijn Preventie Zware Ongevallen.[272]

Daarnaast liggen er nog diverse sociaalrechtelijke Richtlijnen in concept op tafel. Te noemen:

- het ontwerp-Vijfde Richtlijn Harmonisatie Vennootschapsrecht;[273]
- het ontwerp-Richtlijn informatie en consultatie werknemersvertegenwoordigers in ondernemingen met een samengestelde structuur (zgn. Vredeling-Richtlijn);[274]
- het ontwerp-Richtlijn Illegale Immigratie;[275]

- het ontwerp-Richtlijn Uitzendarbeid en arbeidsovereenkomsten voor bepaalde duur;[276]
- enkele verdere ontwerp-uitvoeringsrichtlijnen Bescherming werknemers tegen chemische, fysische en biologische agentia;[277]
- het ontwerp-Richtlijn vrijwillige deeltijdarbeid;[278]
- het ontwerp-Richtlijn gelijke behandeling m/v in zelfstandige arbeid (m.i.v. de landbouw) en tot bescherming van moederschap;[279]
- het ontwerp-Richtlijn gelijke behandeling in de beroepsregelingen van de sociale zekerheid;[280]
- het ontwerp-Richtlijn ouderverlof en verlof om gezinsredenen.[281]

Het is de bedoeling van EG-Richtlijnen, dat ze in het nationale recht tot uitwerking worden gebracht.[282] Meestal wordt de Lid-Staten daarvoor een zekere termijn gegund. Het komt echter nog al eens voor, dat de Lid-Staten zich niet aan deze verplichting houden en de hen gegeven termijn overschrijden. Wij zagen dat in Nederland reeds ettelijke malen, laatstelijk nog met de Richtlijn Gelijke Behandeling m/v in de sociale zekerheid, waarvoor de Lid-Staten nog wel een heel lange termijn van 6 jaar was gegund. Ook komt het voor, dat de nationale wetgever de Richtlijn foutief of onvolledig in het nationale recht verwerkt. In Nederland zag men dat bijv. bij de Richtlijn Gelijke Behandeling m/v. In onze Wet Gelijke Behandeling m/v was de overheidsdienst uitgezonderd. Eerst toen wij daarover vanuit Brussel op de vingers getikt waren werd er nog een Wet Gelijke Behandeling in burgerlijke overheidsdienst tot stand gebracht.[283]

Tegen het niet, niet tijdig of niet correct ten uitvoer leggen van de bepalingen van een EG-Richtlijn kent het EG-Verdrag zelf enige voorzieningen, met name de zgn. 'infractieprocedure' van art. 169 EEG. De EG-commissie schrikt er niet voor terug die procedure in voorkomende gevallen in werking te stellen en dat wil dan nog wel eens helpen.[284] Maar dat is een zaak van lange adem. Eerst moet de EG-Commissie tot het inzicht komen, dat er iets fout is aan de doorvoering van de Richtlijn in een bepaalde Lid-Staat; dan wordt de nationale regering in staat gesteld om zich te rechtvaardigen of zich te gebeteren en als de Commissie dan nog niet tevreden is kan zij naar het EG-Hof van Justitie stappen, dat een oordeel uitspreekt. Met zo'n procedure kunnen wel wat jaartjes gemoeid zijn.[285] Geen wonder, dat justitiabelen geïnteresseerd zijn in de vraag, of zij geen aanspraken aan Richtlijnen kunnen ontlenen door zich te beroepen op derzelver rechtstreekse werking.

De aanvankelijke opvatting was, dat richtlijnen i.t.t. verordeningen geen rechtstreekse werking hebben.[286] Onder invloed van diverse arresten van het EG-Hof van Justitie[287] wordt hier vandaag de dag heel

wat genuanceerder over gedacht. Bepalingen van een richtlijn kunnen wel degelijk rechtstreekse werking hebben, mits de 'aard, opzet en bewoordingen' zich daartoe lenen. Willen bepalingen van een richtlijn rechtstreeks werken, dan moeten deze gekenmerkt worden door 'duidelijkheid', 'onvoorwaardelijkheid', 'voldoende nauwkeurigheid' e.d. Of, zoals Timmermans het samengevat heeft: 'in order to be directly effective, a provision may not leave real discretionary powers to an implementing authority'.[288] Deze positieve instelling van het EG-Hof van Justitie vond weerklank in bijv. Nederland[289] en hier en daar in Groot-Brittannië,[290] maar daar en ook in Frankrijk[291] en Duitsland[292] waren er rechters die haar verwierpen. Het EG-Hof is er evenwel aan blijven vasthouden. Daar heeft het in essentie twee argumenten voor:

- het nuttig effect van richtlijnen wordt versterkt door haar rechtstreekse werking waar mogelijk te erkennen;[293]
- een Lid-Staat, die in gebreke is gebleven bij het ten uitvoer leggen van een Richtlijn, moet zich niet achter dit eigen tekort kunnen verschuilen.[294]

Het tweede argument wordt momenteel dubbeldik onderstreept door de tegenstanders van de 'rechtstreekse werking'. Want, als het eerste gevecht tegen de rechtstreekse werking verloren is, dan is er altijd nog een tweede dam op te werpen, te weten tegen de horizontale werking van richtlijn-bepalingen.

De tot nu toe gedane uitspraken betreffen alle gevallen, waarin individuen stonden tegenover de staat of semi-staatsinstellingen. O.K. zeggen de tegenstanders van rechtstreekse werking 'The State cannot plead its own wrong', maar zoiets geldt niet derden-particulieren. Zij moeten zich op nationale wetgeving kunnen verlaten. Hen moet geen rechtstreekse werking van richtlijnen tegengeworpen kunnen worden.[295]

Deze tweede slag om de rechtstreekse werking van Richtlijnen – waar ik in hoofdstuk 3 onder 3.4 nog op terugkom – is nog niet uitgevochten.[296] Het EG-Hof heeft tot dusverre kunnen vermijden om zich uit te spreken over de rechtstreeks-horizontale werking van richtlijnen. Maar wellicht zal het al voordat deze regels in druk zijn verschenen, dienaangaande positie moeten kiezen.[297]

Wel is inmiddels aanvaard, dat bij de toepassing van nationaal recht en met name van de bepalingen van een speciaal ter uitvoering van een richtlijn vastgestelde wet de nationale rechter dit nationaal recht moet uitleggen in het licht van de bewoordingen en het doel van de richtlijn[298] en dat kan ook in een casus tussen particulieren worden ingebracht.

Ziedaar in een notedop de stand van zaken met betrekking tot de rechtstreekse werking van EG-Richtlijnen. Hoever staat het met de

doorvoering in de Nederlandse rechtsorde ten aanzien van bovengenoemde sociaalrechtelijke Richtlijnen?

Weinig opmerkenswaardigs valt er te melden over de Richtlijn Gelijke Beloning m/v. Voor Nederlandse rechters werd er nog geen beroep gedaan op de rechtstreekse werking van deze Richtlijn. Bracht de Wet Gelijke Beloning[299] steeds voldoende soelaas? Internationaal is de rechtstreekse werking van de Richtlijn al wel reeds aan de orde gesteld, met name vanuit Groot-Brittannië. Maar het EG-Hof heeft de vragen over de rechtstreekse werking nog steeds weten te omzeilen.[300] Daardoor zijn wij nog niet veel wijzer dan een handvol rechtsgeleerde meningen. Zoals die van Fase,[301] die meent, dat de artt. 3 en 4 van de Richtlijn zich lenen voor rechtstreekse werking, en die van Govers,[302] die nogal pessimistisch is over het belang van de richtlijn voor de justitiabelen.

Interessanter zijn de ontwikkelingen rondom de Richtlijn Gelijke Behandeling. Hier werden wij al vroeg getracteerd op een aardige uitspraak van het Ambtenarengerecht Rotterdam.[303] Een belastinginspecteur wilde 4 dagen per week gaan werken teneinde meer gezinsverantwoordelijkheid op zich te kunnen nemen. Vrouwelijk personeel was dit toegestaan, hem werd het geweigerd. De casus kwam op een moment, waarop onze Wet Gelijke Behandeling nog niet van kracht was (laat staan de Wet Gelijke Behandeling m/v in de Burgerlijke Openbare Dienst). En in die situatie kostte het deze rechter geen moeite zich te baseren op de Richtlijn, waarvan hij de rechtstreekse werking zonder complimenten aannam.[304] Inmiddels zijn sedertdien én de Wet Gelijke Behandeling m/v én de Wet Gelijke Behandeling m/v Burgerlijke Openbare Dienst van kracht geworden en deze blijken voldoende basis om vermeende gevallen van discriminatie te kunnen aanpakken[305] al gaat deze wetgeving vanwege al haar mankementen binnenkort weer in het reparatiedok.[306] Opnieuw is het weer vanuit het buitenland, dat de vraag naar de rechtstreekse werking aan de orde gesteld wordt.

In de casus Von Colson/Kamann[307] en Harz[308] kregen klaagsters echter duidelijk van het EG-Hof te verstaan, dat de bepalingen van de Richtlijn Gelijke Behandeling waarop zij zich beriepen, niet rechtstreeks werken wegens onvoldoende precisie. In de zaken Burton[309] en Hofmann[310] kwam het EG-Hof van Justitie niet toe aan de kwestie der rechtstreekse werking, omdat al de eerste vraag (of een bepaalde casus een door de Richtlijn verboden discriminatie vormde) negatief beantwoord werd. En tenslotte liggen er dan momenteel drie zaken, waarin eiseressen bezwaar maken tegen de ongelijke pensioneringsleeftijd voor vrouwen en mannen.[311] Opvallend is, dat in de ene Nederlandse zaak onder dit drietal (Beets-Proper/Van Lanschot) de Hoge Raad van de kwestie der rechtstreekse werking geen vraagpunt heeft gemaakt. Hem gaat het

om de inhoudelijke zaak. Wij kunnen er echter van verzekerd zijn, dat de kwestie van de rechtstreekse werking van deze Richtlijn nog menigmaal zal rijzen.[312]

Spectaculair is de kwestie van de rechtstreekse werking aan de orde gekomen bij de Richtlijn Gelijke Behandeling m/v Sociale Zekerheid. In de loop der jaren is al van verschillende zijden aangetoond, dat er in ons sociale zekerheidsstelsel nog wel wat punten zitten, die in strijd zijn met het beginsel van gelijke behandeling.[313] Tot eind december 1984 was de nationale wetgevers evenwel respijt gegund. Eerdere pogingen om elementen van discriminatie met een beroep op deze Richtlijn uitgepoetst te krijgen, faalden dan ook bij de rechter.[314] Maar op 19 december j.l. luidde de finale-bel en het was de Nederlandse wetgever niet gelukt voordien de meest in het oog lopende ongerechtigheid – art. 13, lid 1 sub 1 WWV – weg te werken. Een poging om die bepaling sexe-neutraal te maken[315] was in oktober 1984 in de Tweede Kamer gesneuveld na gegrom uit Brussel. Prompt werd in januari 1985 een kort geding aangespannen omtrent de verdere legitimiteit van art. 13, lid 1 sub 1 WWV.[316] De rechter gunde de wetgever nog tot 1 maart 1985 de tijd om actie te ondernemen.[317] In hoger beroep werd deze uitspraak vernietigd en werden prejudiciële vragen naar Luxemburg gestuurd, onder andere over de rechtstreekse werking.[318] Onder dit dreigend zwaard van Damocles is nu dan tenslotte deze discriminatie weggewerkt.[319]

Dan is er de kwestie van de afschaffing van de minimumdagloonbepalingen WAO, doorgevoerd in 1982. Is dat niet strijdig met de Derde Richtlijn? De Raad van Beroep Amsterdam heeft zich hieromtrent reeds met prejudiciële vragen tot het EG-Hof in Luxemburg gewend.[320]

Voorts ontmoet het idee om in de AOW en andere sociale wetten te gaan werken met gezinstoeslagen nog veel afkeuring.[321] Ook elders steken nog wel enkele dubieuze punten.[322]

En telkens komt bij al die kwesties weer het punt om de hoek kijken: kunnen justitiabelen zich beroepen op de rechtstreekse werking van de Richtlijn. Het Luxemburgse antwoord op die vraag zal belangstelling wekken ook nu inmiddels de angel al uit de WWV-kwestie is gehaald.

De tot hiertoe besproken richtlijnen lagen alle in het vlak van de gelijke behandeling m/v. Hier heeft zich inderdaad de kwestie van de rechtstreekse werking nog het meest toegespitst. Andere 'sociale' Richtlijnen van de EG werden tot dusverre nog niet op hun mogelijke rechtstreekse werking aangesproken. Wat staat ons op korte termijn nog te wachten?

De al lang van kracht zijnde richtlijn Collectief Ontslag lijkt weinig problemen op te leveren. Onze Wet Melding Collectief Ontslag tesamen

met de Wet op de Ondernemingsraden geeft kennelijk een waterdichte uitwerking van het gestelde in deze Richtlijn.

De Richtlijn Behoud Werknemersrechten bij Bedrijfsovergang daarentegen blijkt minder gelukkig in het Nederlandse recht 'overgekomen' te zijn. De nieuwe artt. 1639aa t/m 1639dd BW, welke de aanpassingswet ons gebracht heeft, hebben de nodige commotie veroorzaakt. Is de Richtlijn ook van toepassing bij faillissement of surseillance van betaling? Daarover is kwestie ontstaan, die enkele rechters aanleiding hebben gegeven om prejudiciële vragen aan het Hof in Luxemburg te stellen.[323] Die zijn inmiddels beantwoord[323a] – bij surseillance wel, bij faillissement niet. Maar daarmee was meteen een nieuwe kwestie opgeroepen: moet de Nederlandse wet vanuit dit minimum-standpunt worden verstaan of wil zij een stap verder gaan en toch ook faillissement omvatten?[324] Intussen is er alweer een andere vraag over de interpretatie van art. 1639aa BW in het licht van de Richtlijn door de HR aan Luxemburg voorgelegd.[325]

Dan is er de Richtlijn Insolventie. Die bracht voor het Nederlandse recht niet zoveel nieuws. De in deze Richtlijn bedoelde voorziening kenden wij reeds in artt. 42a e.v. WW. Maar men kan zich afvragen of deze regeling wel tot in de puntjes aan de Richtlijn voldoet.[326] De Lid-Staten hebben tot oktober 1983 de tijd gekregen om hun wetgeving aan te passen. Nederland heeft dat nagelaten, zodat men ook hier met beroep op de rechtstreekse werking van de Richtlijn rekening moet houden.

Dan zijn er al enkele richtlijnen op het stuk van de arbeidsveiligheid. In het kader van de omzetting van de Veiligheidswet in de Arbeidsomstandighedenwet heeft de wetgever ampele gelegenheid om deze richtlijnen in het Nederlandse recht te verwezenlijken. Laat hij daarin steken vallen dan zal ook hier wel ooit de rechtstreekse werking in het geding komen.

2.14 Overige bronnen van EG-recht

Tenslotte zijn er nog enkele andere bronnen van EG-recht, waarin men ook nog sociaalrechtelijke normen tegenkomt.

Daar is de categorie volkenrechtelijke verdragen, welke binnen EG-Verband worden aangegaan. Daarvan zijn relevant voor het sociale recht:

- het Verdrag van 29 februari 1968 betreffende de onderlinge erkenning van vennootschappen;[327]
- het Verdrag van 27 september 1968 betreffende de rechterlijke be-

voegdheid en tenuitvoerlegging van beslissingen in burgerlijke en handelszaken;[328]
- het Verdrag van 19 juni 1980 inzake het recht dat van toepassing is op de verbintenissen uit overeenkomst.[329]

Alleen het tweede genoemde Verdrag is pas in werking getreden. Het leent zich voor rechtstreekse werking en het zou mij niet verbazen wanneer hetzelfde te zijner tijd het geval zou zijn met beide andere Verdragen. Het i.p.r. is nu eenmaal typisch zo'n gebied, waarop weinig wettelijke normen en juist veel rechtersrecht en verdragsrecht gelden.

Dan is er de toetredingsacte van Griekenland tot de EG, welke bepalingen terzake van het vrij verkeer van werknemers bevat. Deze zijn door het EG-Hof al eens voor rechtstreeks toepasselijk gehouden.[330] Het zal straks niet anders zijn met vergelijkbare bepalingen in de toetredingsacten van Spanje en Portugal.

En dan zijn er de associatie-overeenkomsten tussen de EG en Turkije[331] resp. Portugal[332] en de samenwerkingsovereenkomsten tussen de EG en Tunesië,[333] Marokko[334] en Algerië.[335] Deze overeenkomsten voorzien in de oprichting van bepaalde permanente instituties, die zekere besluiten kunnen nemen. Nemen wij als voorbeeld de Associatieraad EG-Turkije, die bijv. in 1976[336] en 1980[337] Besluiten heeft genomen met betrekking tot het verkeer van Turkse werknemers. Vraag: hebben die associatie- resp. samenwerkingsovereenkomsten en de daarop gebaseerde besluiten rechtstreekse werking? De Afd. Rechtspraak van de Raad van State heeft geoordeeld, dat de Associatie-overeenkomst met Turkije zelve niet rechtstreeks toepasselijk is. In die visie blijft dan hooguit de mogelijkheid,[338] dat de op deze overeenkomst gebaseerde besluiten rechtstreeks toepasselijke bepalingen bevatten. Maar in dezelfde uitspraak en in een aantal uitspraken van de Presidenten in kort geding[339] over zulke besluiten vermochten eisers in hun materiële punt toch geen succes te hebben.

En dan is er ook op sociaalrechtelijk gebied nog menigerlei resolutie of aanbeveling van de EG-Ministerraad, van de Europese Commissie of van het Europees Parlement. De eventuele rechtstreekse werking daarvan werd nog niet in rechte beproefd.

3 EVALUATIE

3.1 Nog eens: de rol van rechter en wetgever

De voorafgaande rondblik leerde, dat het *inroepen* van de rechtstreekse werking van internationale normen op het sociaalrechtelijk vlak onstuitbaar in opmars is. Van de meer dan 150 vermelde casus dateren er nog geen 50 van voor 1980, de overigen van daarna.

Bij nader zien blijkt deze toewas in niet geringe mate te danken aan het vrouwenemancipatiestreven en het vreemdelingenrecht. Het zijn dus ditmaal eens niet de arbeiders met veel 'industrial muscle' die de nieuwe ontwikkeling op hun conto kunnen schrijven. Zij beschikken over andere ingangen om hun belangen tot gelding te brengen. Het zijn de slechter georganiseerden, de marginalen van de arbeidsmarkt, die de meeste van de vorenbesproken casus brachten. Voor hen zijn de 'pia vota' van het diplomatieke verkeer de laatste strohalmen voor genoegdoening, die het nationale recht hen dreigt te onthouden.

Het succes van het beroep op internationale normen is echter niet in alle opzichten navenant gestegen. Zeker, in domeinen, waar internationale normen zonder wrijving te geven aangewend kunnen worden (bijv. de internationale sociale zekerheid of ter invulling van vage rechtsbegrippen) gaat hun opmars gestaag voort. Maar wanneer het erop aankomt bestaande nationale wettelijke of bestuursrechtelijke regelingen omver te drukken of om ingeslepen privaatrechtelijke verhoudingen te doorkruisen (bijv. het transferstelsel) dan komt de internationale norm er nog steeds bekaaid van af. Leary komt in haar rechtsvergelijkend onderzoek tot de slotsom, dat Nederland er een uitermate restrictieve visie op 'self-executing' op na houdt wat onze voorbeeldige Grondwets-voorrang voor de internationale norm goeddeels neutraliseert.[340]

Nu mag men niet vergeten, dat de invloed die internationale normen uitoefenen via de rechtspraak slechts één facet is van de invloed die zij uitoefenen op een rechtsorde. Een andere invloedslijn loopt via de wetgeving. Zou die lijn wellicht drukker gefrequenteerd worden? Alkema heeft iets dergelijks vastgesteld ten aanzien van de algemene invloed van

internationale grondrechten-normen op de Nederlandse rechtsorde.[341] Het zou interessant zijn, wanneer ook in het sociaalrecht eens een actuele balans werd opgemaakt van de invloed van IAO-Verdragen, RvE-Conventies, EG-Richtlijnen enz. op onze wetgeving. Dat te doen ging het kader van dit preadvies te buiten. Niettemin durf ik – zo met de natte vinger – de conclusie aan, dat ook op het gebied van het sociaal recht in Nederland de invloedslijn via de wetgever vrij wat meer benut wordt dan die van de rechtspraak om internationale normen hun gewicht te geven.

Op zichzelf lijkt mij die rolverdeling niet verwerpelijk. Maar zij moet zich waar maken, doordat de wetgever ook metterdaad toont op stootgaren te liggen bij het uitvoeren van aangegane internationale verplichtingen. Blijft hij in gebreke, dan ligt er een taak voor de rechter. Welnu, ik ben er niet zo zeker van of de bescheiden 'tweede' plaats van de rechter wel zijn rechtvaardiging vindt in een actief koploperschap van de wetgever. Als wij ons alleen al realiseren hoe zelden de Nederlandse regering binnen de voorgeschreven maximaal 18 maanden de IAO-Verdragen aan de Staten-Generaal voorlegt; hoe zelden de Nederlandse wet wordt aangepast aan de EG-Richtlijnen binnen de termijn die daarvoor staat,[342] dan hebben wij daar alleen al enkele louter uiterlijke aanwijzingen voor laksheid van de Nederlandse wetgever. En dat zo zijnde wordt de tweede plaats van de rechter ineens veel minder verteerbaar.

Nu hoort men wel eens bedenkingen opperen tegen een te grote rol van de rechter op dit punt. Wordt de rol van het parlement niet te zeer uitgehold als internationale normen zomaar achter zijn rug om in de nationale rechtsorde werking gaan krijgen? In de Verenigde Staten leidde paniek over die dreiging in de vijftiger jaren bijna tot de aanname van een amendement van Senator Bicker op de Grondwet, dat categorisch het self-executing-karakter van internationale verdragen zou hebben uitgesloten.[343] Dat ging op het nippertje niet door, maar het bewijst met welk een gevoelig probleem we hier te maken hebben. Koopmans vatte het aldus samen: 'De rechter krijgt een bredere armslag wat de geldigheid van internationale voorschriften betreft en de volksvertegenwoordiging verliest een deel van haar greep op de totstandkoming van het in Nederland toepasselijke recht.'[344] Hij stelde er meteen bij, dat dit geen bijzonder probleem is, maar dat de afkalving van de 'sovereignty of parliament' zich aan alle kanten voordoet. Ik zou daar nog aan toe willen voegen, dat de Nederlandse wetgever deze ontwikkeling zelf beoogd heeft door de toetreding van Nederland tot de EG en door de keuze voor het monisme van artt. 93/94 Gw.

Het is een consequentie van het behoren van Nederland tot een supranationale gemeenschap als de EG, dat haar normen voorrang krijgen

op nationaal recht. Dat zal gecompenseerd moeten worden door een democratisering van het besluitvormingsproces binnen de EG. De macht van het Europees Parlement enz. Wij kennen dat thema. Wat de normen uit de overige internationale documenten betreft zou ik erop willen wijzen, dat het parlement, althans wat de verdragen betreft, daarop toch een greep heeft op het moment van de ratificatie. Ik vraag mij af, of het Nederlandse parlement dat cruciale ogenblik vaak niet al te onattent laat passeren. Ratificeren wij niet al te gauw verdrag na verdrag, zonder ons rekenschap te geven van alle consequenties voor de Nederlandse rechtsorde? De annotator onder RV 1984, 117, meent, dat de parlementaire controle tijdens de goedkeuringsprocedure slechts beperkte mogelijkheden biedt. Veel detailvragen zijn dan nog moeilijk te voorzien. En voor latere controle op de toepassing van verdragsbepalingen in individuele gevallen is het parlement onvoldoende toegerust, zo stelt hij. Maar misschien is er ook wel een zekere gemakzucht bij het parlement. Is er een modieuze instelling, dat het goed staat, als Nederland partij is bij internationale verdragen en het stilzwijgende vertrouwen, dat de rechter ons wel zal behoeden voor al te drastische doorwerking in ons nationale rechtsbestel? Nou, als dat zo is, is het goed dat rechters maar eens wat actiever worden. Dan komt er van die kant een signaal aan het parlement, dat men daar zijn werk zorgvuldiger moet doen. Het gaat niet aan, dat wij internationaal mooi weer spelen, terwijl die internationale normen nationaal op een laag pitje staan. Dat is een dubbelhartigheid die ook afbreuk doet aan het prestige van het volkenrecht.

Als ik praat over een meer nauwlettend onderzoek van een internationaal verdrag voordat het parlement toch bekrachtiging daarvan overgaat, denk ik met name aan een actiever inschakelen van de Commissie Internationale Zaken van de SER. Mij dunkt, dat deze commissie stelselmatig op verzoek en eigener beweging het parlement moet wijzen op de consequenties van internationale sociaalrechtelijke normen voor onze rechtsorde. Dan kan het parlement beter op zijn verantwoordelijkheid worden aangesproken. En dan kan de rechter met een geruster hart internationale normen rechtstreekse werking verlenen.

Het vorengaande gaat niet op ten aanzien van internationale normen, die noch binnen de EG tot stand zijn gekomen noch als Verdrag het Nederlandse parlement zijn gepasseerd. Ik denk aan resoluties van de VN, het Ministercomité van de Raad van Europa, enz. Alleen al om deze reden verdienen deze normen inderdaad een veel lagere graad van rechtstreekse werking (zie hoofdstuk 1 onder 1.8). Geheel uitsluiten mag men haar echter niet. Wanneer de rechter bijv. uit parlementaire stukken blijkt, dat men daar in brede kring het stakingsrecht van het Europees

Sociaal Handvest of de OESO-Gedragscode voor multinationale ondernemingen toejuicht, dan ligt daar stellig een legitimatie voor de rechter om er een zekere rechtstreekse werking aan te verlenen.

Als het om niet formeel door Nederland geratificeerde normen (anders dan EG-normen) gaat moet de rechter dus mijns inziens acht slaan op het gevoelen van regering en parlement. Moet hij dat ook als het om geratificeerde normen gaat? Ik heb in hoofdstuk 1 onder 1.4 gesteld, dat er in de loop van een goedkeuringsprocedure van een Verdrag vaak uitlatingen worden gedaan met betrekking tot de rechtstreekse werking. Moet de rechter die opvattingen volgen? Ik zou zeggen: niet dan bij uitzondering. De mening van de regering van de dag, neergelegd in bijv. MvT of MvA is immers niet noodzakelijkerwijs uiting van het gevoelen van Koning en Staten-Generaal ter zake. Mij dunkt, dat als de wetgever de rechter wil afhouden van het geven van een te hoge graad van rechtstreekse werking aan een internationale norm hij dat dan maar duidelijk moet maken door een artikel in de goedkeuringswet. Aan minder heeft de rechter geen boodschap.[345]

Is het uitvaardigen van een aanpassingswet voldoende reden om rechtstreekse werking uit te sluiten?[346] Namelijk via de a contrario-redenering, dat als de betreffende bepalingen rechtstreeks toepasselijk waren de wetgever wel geen aanpassingswet zou hebben gemaakt. Mij lijkt dat geen zuivere redenering.[347] Door het uitvaardigen van een aanpassingswet geeft de wetgever er blijk van dat hij zelf zijn verantwoordelijkheid en specifieke functie om te zorgen voor de doorwerking van de internationale normen kent. Dat is te prijzen, maar ik kan niet zien hoe dat de rechter zou ontslaan van diens eigen verantwoordelijkheid.

Als de wetgever uitdrukkelijk een wet aan een Verdragstekst getoetst heeft en hem in orde heeft bevonden, mag de rechter dan nog tot een daarmee strijdige conclusie komen? Het geval deed zich voor bij de Kortingswet die in maart 1984 aan het oordeel van de Amsterdamse Ambtenarenrechter werd onderworpen.[348] Zijn koene uitspraak toont, dat de rechter zich een eigen oordeel voorbehoudt. En zo hoort het ook, want de manier, waarop het parlement soms de toetsing van een wetsontwerp aan een internationale norm verricht,[349] stelt weinig gerust.

De wetgever zal moeten leren leven met het feit, dat pas in de jurisprudentie zal blijken hoezeer internationale normen, die hij bekrachtigt, voor rechtstreekse werking in aanmerking komen. Als hij geen risico's wil nemen, moet hij niet ratificeren. Alkema[350] constateert ook al dit effect van ons monisme: ratificaties gaan trager. Staan wij daar misschien voor een boemerang-effect van ons monisme?

Betekent een actievere rol van de nationale rechter niet een uitholling van de controle-mechanismen, die men op internationaal niveau ge-

creëerd heeft? Denk aan de controle-procedures van de IAO en het ESH, die moeten leiden tot een – althans op zijn minimum-niveau – eenduidige interpretatie en toepassing van het document. Holt men die niet uit met op nationaal niveau rechtstreekse werking aan zo'n document toe te kennen?

Leary[351] brengt naar voren, dat men bij de IAO erg argwanend aankijkt tegen landen met een monistisch stelsel. In Genève ontvangt men nog al eens rapporten, waarin boudweg wordt beweerd, dat IAO-Verdragen in het nationale recht gelding hebben omdat men een monistisch systeem kent. Als men dat dan nader gaat onderzoeken dan blijkt dat helemaal niet zo rooskleurig te zijn. In het ene land wordt de internationale norm weer gefrustreerd door een 'lex posterior'-beginsel, in een ander land gaat de Constitutie nog weer boven de internationale norm, in het derde land hanteert men een enge opvatting over 'self-executing', in het volgende land wordt onvoldoende bekendheid gegeven aan de internationale norm, enz. Valticos noemde dit eens de 'soft pillow of monism' en het verklaart, waarom men op de burelen van internationale organisaties wel eens liever te doen heeft met dualistische landen – dan weet je waar je aan toe bent! – en waarom men ook bij monistische landen blijft aandringen op implementerende wetgeving.

Leary[352] erkent, dat dit eigenlijk een wat paradoxale conclusie is. Juist de internationale organisatie moest 'monisme' toejuichen, omdat daarin de suppremátie van de internationale rechtsorde het meest naar voren komt. Bovendien is voor de justitiabele monisme veel aantrekkelijker dan dualisme, omdat in dat laatste geen rechtstreekse werking kan bestaan (behalve bij EG- en EVRM-normen). Er is dus geen weg terug van monisme naar dualisme. Er is alleen maar een weg vooruit: naar echter, eerlijker monisme. Naar meer gewicht voor de internationale norm. Daar zijn ook de internationale organisaties mee gebaat. Green zegt ergens:[353] 'The more plaintiffs there are to watch over their Community rights and to complain when a national government fails to deliver the goods the more likely it is that governments will take seriously their obligations under Article 189 EEC', en dat geldt algemeen voor internationale normen. Wanneer rechters zich in het toepassing geven aan internationale normen houden aan de interpretatie van de bovennationale controle-organen, wordt het prestige van die organen bepaald niet aangetast. Het wordt er juist door versterkt. Alleen wanneer de rechter met zijn toepassing van internationale normen in strijd handelt met de uitspraken van die bovennationale organen, rijzen bedenkingen. Grijpt hij vooruit op die bovennationale 'jurisprudentie' dan is voorzichtigheid geboden, onaanvaardbaar is het niet.

3.2 Het einde van een voorvraag

Tot voor een jaar of tien lagen de opvattingen met betrekking tot de rechtstreekse werking van internationale normen in het sociaal vlak betrekkelijk overzichtelijk vast: ze werd niet aangenomen, tenzij het ging om een norm uit een EG-verordening, een klassiek grondrecht of een sociale zekerheidsovereenkomst.

Deze charme der eenvoud had als nadeel, dat er zo maar weinig rechtskracht uitging van de steeds langer wordende stoet van internationale normen. En het lag dan ook voor de hand, dat men ging zoeken naar mogelijkheden om de internationale normen meer 'ingang' te bieden.

Een belangrijke mijlpaal op die weg is het laten vallen van 'de bedoeling der Verdragsluitende Partijen' als een voldingende toets voor de bepaling of een norm rechtstreekse werking heeft. Een formulering als 'the State undertakes...' of zelfs een etiket als 'Aanbeveling' verraadt misschien wel iets van de 'state of mind' van sommige redacteuren van de internationale norm. Maar zij kunnen niet het laatste woord betekenen. Een internationale norm is als een vogel, die uitvliegt van het nest. Binnen het nationale recht strijkt ze neer en daar zullen wetgever en rechters wel uit gaan maken, welk gewicht zij krijgt. Minder dan hetgeen de redacteuren van zo'n norm bedoeld hebben, kan niet – dat zou een schending van onze volkenrechtelijke verplichtingen zijn. Maar wat is er tegen meer gewicht? Met recht staat dan ook Leary[354] sceptisch tegenover deze toets. Ik had ook de indruk, dat zij in Nederland begraven was,[355] maar uit de recente poging van Govers om aan art. 26 Bupo-Verdrag een beperkte uitleg te geven op basis van de travaux préparatoires[356] blijkt, dat er nog aanhangers van deze toets zijn.[357]

Een tweede mijlpaal op de weg naar grotere ontvankelijkheid voor de internationale norm wordt bereikt, wanneer het onderscheid klassieke/sociale grondrechten wordt afgezworen als criterium voor de beantwoording van de vraag: wel of niet rechtstreekse werking.[358] Men dient ervan uit te gaan, dat in beginsel elke internationale norm wel vatbaar is voor enigerlei mate van rechtstreekse werking. Zeker, dat zal een glijdende schaal van gradaties zijn.[358a] In die glijdende schaal zullen de zgn. klassieke grondrechten allicht hoger scoren dan de sociale grondrechten, die niet tevens klassiek zijn te noemen. Maar ook die sociale grondrechten kunnen onder omstandigheden zeker rechtstreekse werking hebben. Zonder meer de indeling klassieke/sociale grondrechten hanteren om de rechtstreekse werking van sociale grondrechten categorisch en ongedifferentieerd uit te sluiten, lijkt niet meer aanvaardbaar. Maar dan is er A.-G. Mok in zijn conclusie onder HR 23 november 1984[359] om ons er-

aan te herinneren hoe moeizaam een oude Adam wordt afgelegd.

Het idee van een glijdende schaal van intensiteit van rechtstreekse werking[360] maakt het ook mogelijk om te aanvaarden, dat 'promotional rights' met de loop der tijd een hoger gehalte van rechtstreekse werking gaan krijgen. Naarmate zij meer verwezenlijkt zijn in een rechtsorde kunnen zij een garantie gaan vormen tegen onzorgvuldige afbraak van het verworvene. Alkema[361] heeft een dergelijke gedachte al ontvouwd met betrekking tot het 'sociale' grondrecht van non-discriminatie. Volgens hem zou stilzitten onrechtmatig zijn evenals het later terugkomen op eenmaal tot stand gebrachte gelijke behandeling, doch het à la minute doorvoeren van gelijke behandeling zou niet gevorderd kunnen worden.

En daarin past dan ook heel logisch de uitspraak van de Amsterdamse Ambtenarenrechter met betrekking tot de Kortingswet.[362] Hier was 'gelijke behandeling' al een verworven goed. Daaraan zou de Kortingswet afbreuk gaan doen en dat kon niet door de beugel. Terloops zij opgemerkt, dat het in diezelfde filosofie past, dat aan EG-Richtlijnen al een zekere rechtstreekse werking wordt toegekend gedurende de uitvoeringstermijn, nl. in zoverre een Lid-Staat nog gauw eventjes in die tijd verslechteringen zou willen aanbrengen in bestaande regelingen. Deze kwestie kwam in Nederland naar voren met betrekking tot de afschaffing van de minimum-dagloonbepalingen in de WAO in december 1982. Volgens velen betekent dat een nieuwe indirecte discriminatie in de sociale zekerheid, die strijdig is met de Richtlijn Gelijke Behandeling m/v in de sociale zekerheid van de EG. Door de justitiabele moet dit mijns inziens in rechte geldend gemaakt kunnen worden.[363] Bovendien zou – als het materiële punt juist wordt bevonden; ik laat dat hier in het midden – zo'n maatregel evenzeer als strijdig met het ESC-Verdrag vernietigd moeten worden. Op basis van dezelfde filosofie van Alkema en de Amsterdamse Ambtenarenrechter voornoemd.

Zo kan de rechtstreekse werking van 'promotional rights' toch een barrière vormen tegen teruggang.[364] Natuurlijk geen absolute garantie. Sociale rechten berusten op economische welvaart. Als die wegvalt kunnen ook rechters sociale rechten niet ophouden. Daarom zal de barrière tegen teruggang ook altijd oordeelkundig moeten worden opgeworpen. Ze mag geen bastion van verstarring worden. Als in een sociaal-economisch bestel geen enkel 'inleveren' meer mogelijk is, vermolmt het. Aan gene zijde van de Noordzee zien wij daarvan voorbeelden. Maar elke teruggang moet 'fair' en 'proportioneel' zijn. Of, om de Groningse Beroepsrechter te volgen in de criteria, die hij ontleende aan art. 4 ESC: beperkingen zullen slechts kunnen geschieden op grond van de wet, en dan moet de wetgever die buitengewone bedoeling duidelijk uitspreken

en motiveren; en dat motief kan alleen maar zijn het bevorderen van het algemeen welzijn in een democratische samenleving.[364a] Het creëren van discriminatie, waar eerst gelijkheid bestond, zal dat niet gauw zijn! En het is goed, wanneer de rechter daarop met behulp van de 'promotional rights' een controle kan uitoefenen.[365]

Maar is dat alles? Kunnen de 'promotional rights' nimmer rechtstreekse werking krijgen om verbeteringen aan te brengen? De ontdekking van het algemene karakter van art. 26 Bupo was bijv. een interessant scharnierpunt, via hetwelk menigeen gehoopt had bestaande ongelijkheden, ook in de sfeer van economische, sociale en culturele rechten op slag te kunnen aanpakken. Daar heeft de CRvB een stokje voor gestoken, zeggend, 'dat economische, sociale en culturele rechten – in tegenstelling tot burgerlijke en politieke rechten – in het algemeen slechts geleidelijk door middel van wetgeving en andere uitvoeringsmaatregelen kunnen worden verwezenlijkt'.[366] Het is de vraag of die interpretatie geen miskenning van art. 26 Bupo inhoudt[367] – wij gaan dat eerstdaags wel horen van de VN-Commissie voor de Rechten van de Mens.[368] Sociaal-politiek bezien kan ik met die uitspraak vrede hebben als men het woord 'geleidelijk' dik onderstreept. Geleidelijk wil namelijk niet zeggen: stilzitten. Stilzitten zou onrechtmatig zijn, stelt Alkema.[369] Een toch wel hoopgevend uitgangspunt. Alleen: heeft de rechter de instrumenten ter beschikking om zodanig 'stilzitten' te corrigeren? Ik kom daarover direct in dit hoofdstuk onder 3.3 te spreken. Eerst wil ik nog het formele deel van mijn beschouwingen tot een afronding brengen.

Naast het begraven van oude formules om internationale normen rechtstreekse werking te onthouden is er behoefte aan nieuwe formules om internationale normen juist zoveel mogelijk in de rechtspraak aan bod te laten komen. Een goede methode om de rechtstreekse werking van internationale normen 'langs een omweg in huis te halen'[370] is de normencomplexgewijze benadering.

Het is toch onbevredigend, dat de rechter de ene internationale norm rechtstreekse werking toekent maar het zusje daarvan uit een andere internationale bron rechtstreekse werking ontzegt. Het schoolvoorbeeld daarvan is de zaak-Mühren.[371] Daarin werd getoetst of het transfersysteem in het betaald voetbal niet strijdig was met de vrijheid van arbeidskeuze. De HR zette IAO-Verdrag 122 en ESH art. 1, lid 2 meteen als toetsstenen buiten spel, omdat ze geen rechtstreekse werking zouden hebben. Overbleef slechts een toetsing aan art. 4 EVRM. Jammer, want op die manier benam men zich de kans partij te trekken van de quasi-jurisprudentie, die binnen IAO en RvE reeds is gegroeid rondom Verdrag 122 en art. 1, lid 2 ESH. Ik acht zulks onbevredigend voor de justitiabelen en ook onvruchtbaar voor een goede rechtsvinding, omdat interna-

tionale sociaalrechtelijke normen vaak meer tot leven komen, wanneer men ze in diverse documenten geformuleerd vindt. Ander voorbeeld: HR 6 december 1983,[372] waarin de rechtstreekse werking van art. 8, lid 1b ESC-Verdrag (stakingsrecht) werd afgewezen, terwijl die van art. 6, 4e lid ESH in Nederland momenteel vrij algemeen wordt erkend.[373] Nog een voorbeeld: AR RvS 16 april 1984[374] erkende de rechtstreekse werking van het Europees Verdrag voor medische en sociale bijstand, maar verwierp die van art. 13, 4e lid ESH (recht op bijstand).

Tegenover deze onbevredigende gedragswijze bepleit ik een normencomplexgewijze benadering: wanneer een bepaalde rechtsvraag wordt gemeten aan een internationale sociaalrechtelijke norm, dan dienen alle internationale sociaalrechtelijke normen van dezelfde strekking, waartoe Nederland zich heeft verbonden, in hun totaliteit te worden bezien. Men moet niet een soort 'verdeel-en-heers' opvoeren, waarin al op voorhand enkele normen wegens geen rechtstreekse werking van de tafel worden gespeeld.

Normencomplexgewijze benadering gebeurt alreeds op internationaal niveau. Zo pleegt het Europese Hof in Straatsburg bij de interpretatie van het EVRM te kijken naar andere verdragen.[375] Normencomplexgewijze benadering zag men ook al gekozen worden door de regering ten aanzien van de vraag naar de rechtstreekse werking van het Bupo-Verdrag. Dit Verdrag zegt minder duidelijk dan het EVRM, dat zijn opstellers 'rechtstreekse werking' bedoeld hebben c.q. hebben willen mogelijk maken. Maar toch lag het volgens de Regering niet voor de hand dit VN-Verdrag rechtstreekse werking te ontzeggen. 'Het zou immers weinig aannemelijk zijn, indien bepaalde artikelen uit het EVRM wél en analoge, soms vrijwel identieke, artikelen uit het onderhavige verdrag niet als een ieder verbindende bepaling zouden moeten worden aangemerkt.[376] Ook in het wetsontwerp tot goedkeuring van het VN-Verdrag tot uitbanning van vrouwendiscriminatie[377] wordt een normencomplexgewijze benadering gekozen.

De normencomplexgewijze benadering kan nog worden uitgebouwd, wanneer men er ook corresponderende nationale normen bij betrekt. Zo achtte het Amsterdamse Ambtenarengerecht[378] het voor de hand liggend om bepalingen van internationale overeenkomsten in ieder geval directe werking toe te kennen in zoverre hun strekking overeenkomt met hetgeen binnen de nationale rechtsorde reeds is gewaarborgd. Ook Heringa[379] doet iets dergelijks, wanneer hij art. 26 Bupo-Verdrag toegepast wil zien in samenhang met art. 1 Gw.

Al het voorafgaande zou er eigenlijk toe moeten leiden, dat het lapidaire 'geen rechtstreekse werking' uit rechterlijke uitspraken gaat ver-

dwijnen. Zo ver zijn wij helaas nog niet. Men komt het nog steeds tegen.[380]

En als men deze traditionele formule vermeden vindt, komen er dan geen formules voor in de plaats, die alleen maar ondoorzichtig zijn? Zo vond de Hoge Raad in de zaak-Mühren[381] van art. 1, 2de lid ESH, dat dit 'het individu geen waarborg voor het recht op vrije keuze van dienstbetrekking' geeft. Alkema las daaruit, dat de HR heeft gezegd, dat art. 1 ESH geen rechtstreekse werking heeft.[382] A.-G. Mok achtte het genuanceerder,[383] maar waar steekt dan die nuance in?

De ultime logica van mijn redenering is, dat de vraag naar de rechtstreekse werking niet meer door nieuwe toverformules wordt vervangen, maar als 'voorvraag' helemaal komt te vervallen.

Laat de rechter gewoon inhoudelijk nagaan of hij in een bepaalde rechtstoestand, wanneer deze getoetst wordt aan een internationale norm, moet ingrijpen. Is het antwoord negatief, wat voor zin heeft het dan nog om de formele vraag naar de rechtstreekse werking te beantwoorden? Is het antwoord positief, laat de rechter dan ingrijpen. Zich dan laten weerhouden door een 'geen rechtstreekse werking' is zinledig geworden, want potentieel heeft elke internationale norm rechtstreekse werking.

Tot een dergelijke slotsom lijkt ook Heringa te komen[384] en ik bespeur er ook bij de Nederlandse rechter de laatste tijd iets van. Zo roerde de Hoge Raad in zijn prejudiciële vragen in de zaak Beets-Proper/Van Lanschot de kwestie van de eventuele rechtstreekse werking van EG-Richtlijn Gelijke Behandeling m/v al niet meer aan.[385] En ook bij het EG-Hof van Justitie bestaat de neiging om de kwestie van de rechtstreekse werking weg te schuiven door eerst materieel te gaan toetsen.[386]

Zo komt dan uiteindelijk het simplistische 'geen/wel rechtstreekse werking' als formalistische voorvraag aan zijn eind. Na eerst behangen te zijn met scholastieke complicaties wordt zij afgestript tot er niets meer van overblijft.

3.3 Hordes of polsstokken?

Wie zal durven beweren, dat wij al een echte glorietijd van de rechtstreekse werking beleven? Mijn onderzoek toont aan, dat het inroepen van de rechtstreekse werking van internationale normen op sociaalrechtelijk terrein nog altijd neerkomt op een loterij met overwegend 'nieten'.

Ook al leest men het korte en ongemotiveerde 'geen rechtstreekse werking' al minder in de rechterlijke uitspraken, de hordes zijn er niet minder om geworden:

- de internationale norm mist voldoende precisie;[387]
- zij heeft geen horizontale werking;[388]
- zij leent zich slechts voor 'geleidelijke invoering';[389]
- omdat de strijdigheid op verschillende wijzen opgeheven kan worden, ligt hier geen taak voor de rechter.[390]

De situatie lijkt een beetje op die rondom het stakingsrecht in de zeventiger jaren. Staken was dan voortaan niet meer in beginsel onrechtmatig, maar de rechters vonden toch meestal wel weer een grond om een staking te verbieden.

Maar schieten wij momenteel niet door met het zoeken naar nieuwe beperkingen? Leary zegt: 'persons seriously concerned with the effective application of treaties in national law must seek to limit the many exceptions and inadequate applications of the technique which presently exists in many countries.'[391] Kan de rechter zich onderhand niet eens wat positiever gaan opstellen? Zeker, het rechterlijk ingrijpen kan uit zijn aard slechts beperkte omvang aannemen. De rechter kan een bepaalde wetstekst buiten toepassing laten, waardoor de situatie intreedt van de stand van de wetgeving zonder deze bepaling.[392] Hij kan de overheid gelasten een bepaalde maatregel niet ten uitvoer te brengen.[393] Iets meer positief kan de rechter een bepaalde norm een analoge werking geven in een lacuneuze situatie.[394] Hij kan nationaal recht interpreteren overeenkomstig internationale normen. Maar kan hij veel meer? Me dunkt, dat het toch minder de techniek is, die de rechter tot terughoudendheid aanzet, dan schroom om de vigerende rechtsorde op zijn kop te zetten.

Laten wij voorop stellen, dat menig honoreren van een beroep op rechtstreekse werking allerminst een aardbeving in onze rechtsorde teweeg zou brengen. Voorbeeld: zou de rechter art. 6 IAO-Verdrag 97 rechtstreeks hebben laten werken tegenover art. 152 Rv (hoofdstuk 2 onder 2.3), dan had dat betekent het in enkele gevallen afzien van het vragen van een cautie. En dat in het perspectief van een op handen zijnde legalisering van die situatie. Weinig schokkend zou ik denken. Ander voorbeeld: de Amsterdamse Raad van Beroep, die een door een closed shop werkloos geworden werknemer ww-uitkering toekende (hoofdstuk 2 onder 2.4), hoefde ook geen heel erg scherpe ingreep te doen in het geldende sociale verzekeringsrecht – zo veel meer werknemers zullen nu niet om een uitkering komen vragen want de closed shop komt in Nederland nauwelijks voor; ook veroorzaakte hij niet meteen de totale afschaffing van de closed shop; hij maakte haar met zijn uitspraak alleen een beetje minder effectief.

Daarnaast zijn er evenwel de situaties, waarin het honoreren van een beroep op rechtstreekse werking voor een bepaalde internationale norm

zou inslaan als een meteoriet. Daarvoor schrikt de rechter begrijpelijkerwijze wel even terug. Zo geeft Govers een aantal voorbeelden om te laten zien, dat opheffing van onderscheid in de sociale verzekering doorgaans een ingewikkeld technisch ingrijpen vergt, waarvoor de rechter zijns inziens niet is toegerust.[395]

En zelfs als het ingrijpen technisch nog niet eens zo ingewikkeld zou zijn, bezorgt het de rechter hoofdbrekens, wanneer het ongedaan maken van onderscheid naar twee kanten kan gebeuren: A gelijk maken aan B of B aan A? Dient hij die keuze niet aan de wetgever over te laten? De Hoge Raad deed dienaangaande vorig jaar een opmerkelijke uitspraak.[396] Hij overwoog 'dat het in de wet neergelegde verschil in behandeling, gezien de aard van het recht, in redelijkheid ook op andere wijze kan worden weggenomen en op dit punt een keuze moet worden gemaakt die, mede in aanmerking genomen de aard van de daarbij betrokken belangen, niet binnen de rechtsvormende taak van de rechter valt. In dat ... geval is het aan de wetgever te bepalen op welke wijze het beste aan het beginsel van art. 26 Bupo-Verdrag kan worden voldaan.' En de conclusie was, dat het beklag faalde. Maar moet de rechter in al dat soort situaties geheel afzijdig blijven? Uit rechtsvergelijking en het kijken bij andere gebieden van het recht weten wij, dat de rechter met bepaalde middelen druk zou kunnen uitoefenen op de overheid. Waarom die niet aan te wenden om de wetgever te prangen om de nationale norm met bekwame spoed in overeenstemming te brengen met de internationale norm?

Ik denk daarbij in de eerste plaats aan de mogelijkheid, dat de rechter overgaat tot een verklaring, dat de wet onrechtmatig is en de wetgever een termijn stelt, waarbinnen de wet in overeenstemming met de internationale norm gebracht moet zijn.[397] Dit werd in het Nederlandse sociaal recht voor het eerste toegepast door de President van de Haagse Rechtbank met betrekking tot de aanpassing van de WWV aan de EG Richtlijn Gelijke Behandeling m/v in de sociale zekerheid.[398] Het Hof haalde daar vervolgens een streep door,[399] tot instemming van Van der Burg:[400] 'De rechter kan geen opdrachten geven aan de wetgevende macht'. Maar waarom niet? De opdracht tot wetsaanpassing kwam van de supranationale EEG-wetgever. De rechter geeft in dit soort gevallen geen eigenbedachte opdrachten aan de wetgevende macht. Als de rechter het 'kostwinnerselement' van art. 13, lid 1 WWV buiten toepassing had kunnen verklaren wegens strijd met de Richtlijn, kan hij dan geen terme de grâce geven? volgens het adagium: wie het meerdere mag, mag ook het mindere?[401] Wie de methode van de termijnstelling verwerpt, trekt de zaak te ver. Hij laat de rechter slechts de keuze tussen de tan-

denloosheid van HR 12 oktober 1984 of de 'rücksicht'loosheid van een abrupte ingreep.

Wat moet het vervolg zijn, wanneer de wetgever zich niets gelegen laat liggen aan een termijnstelling en de onderhavige rechtstoestand zo ingewikkeld is, dat de rechter haar niet met een pennestreek in overeenstemming met de internationale norm kan brengen?

Voor die situaties zou ik willen denken aan de mogelijkheid, dat de rechter de staat veroordeelt tot schadevergoeding wegens onrechtmatige wetgeving.[402] Deze methode heeft als voordeel, dat ze operationaliseerbaar is, niet alleen ten aanzien van hele precisieze normen, maar ook ten aanzien van vagere normen, van programnormen enz. De gedachte is origineel wat betreft het internationale recht. Maar zij is gekend in het bestuursrecht.[403] Natuurlijk zijn daar nog wel de nodige vraagtekens bij te zetten. Is het getroffen hebben van enige uitvoeringsmaatregel voor een programmatisch gestelde internationale norm al voldoende of moet de rechter ook het niveau van de getroffen uitvoeringsmaatregelen gaan beoordelen? Tot welk bedrag kan de rechter de Staat schadeplichtig houden? Mij dunkt dat er dus nog wel wat haken en ogen aan dit instrument zitten, maar het lijkt mij goed, dat het toch maar eens op tafel en ter discussie komt. Het zou mij niet verbazen, indien wij deze sanctie over 25 jaar heel vanzelfsprekend zouden vinden.

Termijnstelling en schadevergoeding derhalve als de polsstokken om de rechter in staat te stellen de wetgever meer onder druk te zetten tot het vervullen van zijn internationale verplichtingen. Naar Nederlandse maatstaven wellicht nog revolutionaire taal, maar wie kijkt naar de rechtspraak van het Amerikaanse Supreme Court, het Duitse Bundesverfassungsgericht en het Europese Hof van Justitie (als ambtenarenrechter)[404] hoeft er niet meteen door van zijn stoel te vallen.

3.4 Nog eens: de horizontale werking

Al in mijn voorbeschouwing (hoofdstuk 1 onder 1.6) constateerde ik, dat de kwestie van de horizontale werking nog weer een probleem op zich vormt en in mijn tour d'horizon in hoofdstuk 2 werd dat bevestigd. Laten wij er nu nog eens uitvoeriger bij stilstaan.

Er zijn tal van normen, waarvan de horizontale werking – materieel gezien – onbetwist is. Zij zijn zonder twijfel bedoeld om ook te werken tussen private partijen en niet alleen in de verhouding burger-overheid. Tal van normen in de IAO-Verdragen en de EG-Richtlijnen hebben dat karakter. Als er ten aanzien van die normen iets betwist wordt, is het de formele kant van de zaak. Er wordt nog al eens beweerd, dat dergelijke

normen hun horizontale werking moeten krijgen door tussenkomst van de wetgever. Dat zij die horizontale werking niet kunnen krijgen van de rechter. In deze gevallen wordt dus niet de horizontale werking als zodanig ontkend. Wat ontkend wordt is de rechtstreeks-horizontale werking. Het is geheel in deze sfeer, dat momenteel nog getwist wordt over de horizontale werking van de Richtlijnen der EG.

Wat zijn de argumenten van de tegenstanders van de horizontale werking van Richtlijnen der EG?[405] In de eerste plaats wijst men erop, dat wanneer de Richtlijnen der EG ook rechtstreeks toepasselijk zouden kunnen zijn tussen burgers onderling alle verschil tussen een Verordening en een Richtlijn weg zou vallen. In de tweede plaats brengt men in herinnering, dat EG-Verordeningen gepubliceerd moeten worden, Richtlijnen niet. Het derde argument is, dat het voor de burger allemaal wel erg onzeker wordt, wanneer hij niet meer op het nationale recht kan bouwen, maar ook nog eens rekening moet houden met de zeer moeilijk voorspelbare kans, dat een norm uit een Richtlijn rechtstreeks-horizontale werking zou hebben.

Het zijn alle heel honorabele argumenten tegen de horizontale werking van EG-Richtlijnen, maar men kan er natuurlijk even honorabele argumenten-pro tegenover plaatsen. Moet het onderscheid Verordening-Richtlijn dan om deszelfs wille in stand gehouden worden? Is niet veel belangrijker dé rationale van de rechtstreekse werking, nl. dat het effet utile van een internationale norm erdoor verhoogd wordt?[406] Richtlijnen plegen de facto toch gepubliceerd te worden en zou men dan niet minstens aan alle gepubliceerde Richtlijnen eventueel rechtstreeks-horizontale werking kunnen toekennen? Kan aan het bezwaar van rechtsonzekerheid niet tegemoet worden gekomen door de techniek van 'prospective overruling'?[407] Is die verfoeide onzekerheid niet ook al het deel van de burger, die zich tegenover de Staat op de rechtstreekse werking van een Richtlijn wil beroepen? Is het bevredigend, dat een burger in verhouding tot de staat een recht aan een Richtlijn kan ontlenen, die een andere burger, die in precies dezelfde verhouding verkeert tot een particulier niet geldend kan maken?[408] Hoe deelt men de arbeidsrelaties in bij semi- of pseudo-overheidswerkgevers?

Kortom er zijn zeker zoveel argumenten ten gunste van een rechtstreeks-horizontale werking van Richtlijnen aan te dragen. Wij zullen moeten afwachten hoe het EG-Hof van Justitie deze kwestie uiteindelijk zal gaan beslissen.[409] Mij wil het voorkomen, dat de hele discussie nogal formeel van aard is en niet erg materieel. Of hebben wij hier te maken met een achterhoede-gevecht van degenen die zich schrap zetten tegen iedere supranationaliteit van de EG?

Naast deze discussie staat de discussie over de horizontale werking

van grondrechten. En die lijkt mij zeker niet formeel, maar materieel van aard. Tegen de horizontale werking van grondrechten bestaan principiële reserves. Er zijn er, die het niet aan de rechter, maar hooguit aan de wetgever willen laten om grondrechten ook in particuliere verhoudingen gelding te geven. Dat komt dan, omdat grondrechten in opzet en formulering georiënteerd zijn op de verhouding overheid-burger. Weliswaar liggen aan haar algemene rechtsbeginselen ten grondslag, maar dat de rechter ze zonder meer zou mogen toepassen op de verhouding tussen burgers onderling, gaat te ver. Ongeveer in deze zin werd de horizontale werking van grondrechten afgewezen door de Staatscommissie Cals-Donner.[410] Maar al meteen lieten zich tegengeluiden horen, die in de loop der jaren steeds krachtiger zijn geworden.[411] Ook de regering heeft zich in de voorbereidende stukken van de Grondwetsherziening op een genuanceerd standpunt gesteld, dat 'horizontale werking' van grondrechten via de rechter allerminst uitsluit.[412] Doch ook de geluiden van hen, die hier hun reserves hebben, zijn niet verstomd. 'Horizontale werking van grondrechten is een bedreiging van wat er nog aan maatschappelijke vrijheid rest' zegt Kortmann,[413] die zich keert tegen 'verstatelijking van de samenleving'.[414] Ook Van der Pot-Donner blijft negatief.[415]

Wij zitten met deze materie kennelijk op een politiek erg gevoelig terrein. Men kan daar natuurlijk de kop voor in het zand steken, door wel horizontale werking aan grondrechten te geven, maar het beestje niet zo te noemen. Dat is wat De Graaf/De Haas voorstellen[416] en wat ook een beetje de benadering van de Hoge Raad lijkt te zijn. Voorbeeld: de Inan-case.[417] Daar speelde duidelijk de vraag door naar horizontale werking van het recht op godsdienstvrijheid: een particuliere werkgever had een Marokkaanse werkneemster het recht onthouden een snipperdag te nemen op een islamitische feestdag en haar vervolgens op staande voet ontslagen toen zij toch van het werk wegbleef. De Hoge Raad kwam uiteindelijk tot een uitspraak die de werkgever tot heel wat consideratie voor de godsdienstige gevoelens van de werknemer dwingt zonder nochtans expliciet aan dit grondrecht te refereren. Zo werd handig een problematiek omzeild,[418] die er niet minder klemmend om is. Kwam de HR tot zijn 'neutrale' benadering, omdat hij de filosofie van A.-G. Mok te ver vond gaan? Deze had de Hoge Raad voorgehouden, 'dat, wat er in het algemeen zij van de horizontale werking van de vrijheid van godsdienst, op dit grondrecht in elk geval een beroep kan worden gedaan door een werknemer in een dienstbetrekking. Die stelling zou ik willen baseren op de gezagsverhouding, die de dienstbetrekking kenmerkt. De verhouding werknemer-werkgever is in dit opzicht enigermate te vergelijken met die tussen burger en overheid.'[419] Vond de Hoge Raad die fi-

losofie te ver gaan, dan zal hij zeker ook niet voelen voor Alkema's benadering in zijn noot onder dit arrest, waar deze ronduit stelt:[420] 'wat van een publiekrechtelijke werkgever als de E.G. wordt verlangd, geldt in beginsel ook voor de particuliere werkgever.' Nog een andere poging doet Alkema om de horizontale werking van grondrechten binnen de arbeidsverhouding te funderen. Herleid, zo zegt hij, het grondrecht tot een IAO-Verdrag. Dat werkt zeker horizontaal, want het is met medewerking van werkgevers en werknemersvertegenwoordigers opgesteld.[421] Het is creatief, maar is het overtuigend?

Ik vraag mij af of niet al het moeilijk-doen over de fundering van de horizontale werking van grondrechten in particuliere verhoudingen, en met name in de arbeidsverhoudingen,[422] voortkomt uit het feit, dat iedereen wel aanvoelt, dat die 'Drittwirkung' er ten principale hoort te zijn, maar dat er ook ergens grenzen aan gesteld moeten worden. En die grenzen lijken nog moeilijk af te bakenen.

Een poging deed de Amsterdamse kantonrechter[423] die te oordelen had over het ontslag van het hoofd ener katholieke school, die zich als manifest Baghwan-aanhanger had doen kennen. De man had indertijd benoemingsvoorschriften ondertekend, die zich daartegen verzetten. De kantonrechter overwoog, dat betrokkene geheel vrijwillig en zonder enige dwang had ingestemd met dit soort voorschriften, die ook een redelijk belang van de wederpartij dienden. Het EVRM, waarop betrokkene zich beriep, stond naar het oordeel van de kantonrechter, niet in de weg aan het in zekere mate contractueel prijsgeven van rechten, die het beoogt te beschermen. 'Het ontslag is derhalve niet strijdig met het Verdrag, al aannemende, dat het derdenwerking heeft'. De kantonrechter was dus ten principale bereid horizontale werking van het grondrecht van privacy aan te nemen, maar hij meende, dat een werknemer zo'n grondrecht kan 'wegtekenen' mits het maar in vrijheid gebeurt en de wederpartij een 'redelijk belang' heeft bij zodanig wegtekenen.

Sociaalrechtelijk georiënteerde juristen zullen wel hun wenkbrauwen fronsen bij dat 'in vrijheid' afstand doen. Hoe 'vrij' is een werknemer, die standaard-arbeidsvoorwaarden voorgelegd krijgt, om ze niet te aanvaarden? De vrijheid van een werkloze (die er misschien zelfs zijn recht op WW mee verspeelt!). Van der Burg[424] stelt, dat horizontale werking van grondrechten moet worden toegespitst op verhoudingen van burgers onderling, waarin de ene burger in een machtspositie ten opzichte van de andere staat. Alkema[425] spitst dat mijns inziens terecht nog wat toe met de stelling, dat horizontale werking al reëel wordt, wanneer een werkgever een monopolie-positie heeft op een deelarbeidsmarkt.

Zo is menigeen dus zoekend en tastend bezig om een juiste middenweg te vinden tussen het categorisch uitsluiten en het onbeperkt inbren-

gen van grondrechten in private verhoudingen. Het vraagstuk wordt klemmender naarmate men zich positiever opstelt tegenover de rechtstreekse werking van internationale normen, want daar steekt menig 'grondrecht' tussen.

Of zijn wij hier bezig met een typisch Nederlands getheologiseer? Feit is, dat de kwestie van de horizontale werking van grondrechten tot dusverre bij de internationale hoven nog weinig problemen heeft opgeroepen. Het EG-Hof van Justitie bevestigde de horizontale werking van art. 119 EEG praktisch 'en passant' in de tweede Defrenne-zaak.[426] En ook het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg maakte er in de Young case geen enkel punt van.[427] Al past hier het voorbehoud, dat in deze zaken de werkgeverspartij vaak tegen het 'publieke' aanlag (Sabena, British Rail enz.). Maar wie weet gaan de EO of de feministische Uitgeverij Sarah eerstdaags onze principiële zwarigheden een internationale uitstraling bezorgen.

3.5 Conclusie

Pescatore heeft de kwestie van de rechtstreekse werking eens bestempeld als een kinderziekte van het Europees recht. 'Iedere rechtsregel is er om "effet utile" te hebben. Direct effect moet worden beschouwd als de normale conditie van elke rechtsregel. Het niet operationeel zijn van een rechtsregel is niet het normale maar het abnormale. Dus direct effect moet worden aangenomen. Direct effect is de normale gezondheidstoestand van het recht. Het is de afwezigheid daarvan die zorg wekt en om "legal doctors" doet vragen.'[428]

Dat is mooi gezegd, maar zo lag het traditioneel natuurlijk niet in het volkenrecht. Daar was wel degelijk regel, dat de normen slechts de Staten bonden, niet de burgers. Slechts langzaam komt daar nu een keer in. Dat moeizame proces kan men ook anders zien dan als een kinderziekte. Het zijn in feite doodstrekken. De doodstrekken van de nationale souvereiniteitsidee. En die zullen nog wel even aanhouden.

Nederland kent echter sinds lange jaren een grote bereidheid om nationale souvereiniteit prijs te geven aan een hogere rechtsgemeenschap. In die gezindheid past een voortschrijdende erkenning van de rechtstreekse werking van internationale normen. Ook op sociaalrechtelijk terrein.

NOTEN

1 'A treaty is self-executing if municipal courts can apply it immediately and without further implementing acts to individuals' zo definieert L. Wildhaber, *Treaty-Making Power and Constitution,* Basel/Stuttgart, 1971, p. 226-227; zie ook V. Leary, *International Labour Conventions and National Law,* 's-Gravenhage, 1982, p. 39.

2 Vergelijk het verschil, dat Röling maakte tussen 'een ieder binden' en 'rechtstreekse werking' in zijn noot onder HR 28 november 1961, *NJ* 1962, 90; het verschil, dat D. Meeuwissen maakte tussen 'self-executing' en 'interne werking' in *NJB* 1965, p. 60-61; het verschil, dat J.A. Winter maakte tussen 'direct applicability' en 'direct effect' in *CMLR* (1972) p. 425-438; vgl. M. Maresceau, *De directe werking van het Europese Gemeenschapsrecht,* Deventer, 1978, p. 14-15/118-126.

3 Vgl. C.A.J.M. Kortmann, in *Staatkundig Jaarboek* 1985, p. 126; A.Th.S. Leenen, *Gemeenschapsrecht en Volkenrecht,* Deventer, 1984, p. 34; Leary a.w. (n1) p. 35.

4 Vgl. Van der Pot-Donner, *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht,* 1983, p. 461; P. v. Dijk/G.J.H. v. Hoof, *De Europese Conventie in theorie en praktijk,* Ars Aequi Libri, 2e druk, 1982, p. 12-13; Leary a.w. (n1) p. 37-38; Kamerstuk 15049, nr. 7, p. 18.

5 Zie Wedderburn, *Worker and the Law,* Hammondsworth, 1971, p. 21-22; O. Kahn-Freund, The Impact of Constitutions on Labour Law, in *Cambridge Law Journal* 1976, p. 244; De Jong, *Een inleiding tot het denken over arbeidsconflictenrecht,* Deventer, 1975, p. 39-40.

6 Redmond in *International Encyclopedia for Labour Law and Industrial Relations,* Ch. Ireland, p. 57; Casey in *The Irish Jurist* 1972, p. 4; McCarthney in *Western European Labor and the American Corporation,* Ed. Kamin, 1970, p. 274.

7 Leary, a.w. (n1) p. 39; maar zie hierna de uitzonderingen!

8 Jeammaud in *Bulletin de Droit comparé du travail et de la sécurité sociale,* 1982/2, p. 43-45; F. Weiss in *Legal Issues of European Integration,* 1979/1, p. 51 e.v.; Leary, a.w. (n1) p. 29/47-48.

9 Leary, a.w. (n1) p. 40.

10 Leary, a.w. (n1) p. 49-50.

11 Leenen, a.w. (n3) p. 34-37.

12 Leary, a.w. (n1) p. 38.

13 Belangrijk voor deze ontwikkeling was in de VS de zaak Forster vs Neilson, 1829, waarin voor het eerst de rechter uitsprak, dat in de 'monistische' VS toch niet elk verdrag zo maar self-executing is, vgl. Leary, a.w. (n1) p. 55-57; voorts de uitspraak van het Permanente Hof van Justitie in de zaak-Dantzig, 1928, vgl. Maresceau, a.w. (n2) p. 12-13.

14 Deze test al aangeduid in de uitspraak in de Dantzig-zaak (n13).

15 Zie deze onderscheidingen gemaakt bij T. Koopmans, *Compendium van het Staatsrecht,* Deventer 1983, p. 64.

16 Zie hierna hoofdstuk 2 onder 2.10.

17 'Inhoud' is de term, die de Nederlandse Grondwet (art. 93 nieuw) gebruikt.

18 'Aard' vindt men o.a. genoemd in HR 24 februari 1960, *NJ* 1960, 483 en HR 28 november 1961 *NJ* 1962, 90; in de VS vindt men dit element terug onder de noemer 'subject matter', zie Leary, a.w. (n1) p. 60-63.

19 'Strekking' vindt men o.a. genoemd in HR 1 juni 1956, *NJ* 1958, 424.

20 Daarnaar werd vooral gekeken in de befaamde Amerikaanse uitspraak in de zaak Sei Fujii vs California – men lette dan met name op de mate van precisie en detail in de formulering, vgl. Leary, a.w. (n1) p. 59; zij wijst er ook op (p. 58/105-110) dat via de 'bewoordingen' ook de eerste en de tweede test met elkaar verbonden kunnen worden. Immers, uit de bewoordingen wordt vaak gehaald of de Hoge Verdragsluitende Partijen de rechtstreekse werking van een norm bedoeld hebben. Zo wordt uit de formulering 'the State undertakes to...' vaak herleid, dat geen rechtstreekse werking bedoeld is; uit formuleringen als 'the State shall...' het omgekeerde.

21 De jurisprudentie van het Hof van Justitie der Europese Gemeenschappen (HvJEG) hanteert begrippen als 'geest', 'structuur', 'aard' en 'bewoordingen', vgl. Kapteyn/VerLoren van Themaat, *Inleiding tot het Europees Recht,* 1980, p. 220.

22 Kapteyn/VerLoren van Themaat, a.w. (n21) p 221-225; Maresceau, a.w. (n2) p. 68-69.

23 Dit criterium ook bij Leary, a.w. (n1) p. 39-40.

24 Zie Maresceau, a.w. (n2) p. 59; zie dit criterium toegepast in o.a. de zaak Colson & Kamann, zaak 14/83, HvJEG 10 april 1984.

25 Zie dit uitgesproken in de zaak Smit, zaak 126/82 *JUR* 1983, p. 73.

26 Vgl. Heringa in *Staatkundig Jaarboek,* 1985, p. 139, die er terecht op wijst, dat art. 1, 2e lid ESH in een adem het recht op arbeid en het recht op vrije arbeidskeuze noemt; het laatste kan eerder rechtstreeks werken dan het eerste.

27 Zaak 43/75 (Defrenne II), *JUR* 1976, p. 455.

28 A.F.M. Brenninkmeyer in *NJB* 1981, p. 619-620.

29 Vgl. Maresceau, a.w. (n2) p. 54, die zegt, dat 'de mate van directe werking afhankelijk is van de toetsingsmogelijkheid van de rechter'.

30 Deze extra test ook genoemd bij N. Valticos, *International Labour Law,* Deventer 1979, p. 235. Ook in Ambtenarengerecht Amsterdam, 12 maart 1984, *NJCM-Bulletin,* 1984, p. 245-252, treft men deze differentiatie aan; zie ook nog F.H. v.d. Burg, Splitsing van wettelijke bepalingen en abstracte toetsing, in: *Gemeentelijke Vrijheden (Van Vlietbundel),* Alphen, 1983, p. 19 e.v.

31 In zijn conclusie onder HR 12 oktober 1984, *NJ* 1985, 230, maar dezelfde A.-G. valt in zijn conclusie onder HR 23 november 1984, *NJ* 1985, 604 terug in wél generaliseren, zie ook hoofdstuk 3, onder 3.2.

32 Koopmans, a.w. (n15) p. 65; vgl. ook Maresceau, a.w. (n2) p. 9.

33 Zie HR 18 mei 1962, *NJ* 1965, 115, waar gezegd wordt, dat de betreffende kwestie 'uitsluitend op grond van de uitlegging van de verdragsbepalingen kan worden beantwoord.' – in die formule is de opvatting van de nationale wetgever niet erg in tel.

34 Dit laatste bijv. in de uitspraken over art. 26 Bupo-Verdrag, zie hoofdstuk 2 onder 2.7.

35 Vgl. HR 8 november 1968, *NJ* 1969, 10 (Portalon).

36 Vgl. Leary, a.w. (n1) p. 39 en haar verder ook op pag. 96 e.v. over de (on)mogelijkheden mitsdien voor toezichthoudende organen als bijv. het Deskundigen-comité van de IAO om algemene uitspraken te doen over de rechtstreekse werking van bepaalde normen.

37 Vgl. Maresceau, a.w. (n2) p. 9.

38 Zaak 262/84 (nog hangende).

39 Vgl. artt. 91 e.v. Gw; zie C.A.J.M. Kortmann/Th.C. de Graaf in *NJB* 1984, p. 1149-1154.

40 Vgl. art. 20 ESH.
41 Vgl. art. 2 van de Rijkswet van 2 november 1978 tot goedkeuring ESH.
42 Rijkswet van 2 december 1982, *Stb.* 1982, 678.
43 Vgl. D. Christe in *SMA* 1983, p. 290-291; intussen is dit voorbehoud al wel door het ESH-Deskundigencomité aanvaard, zie L. Betten in *SMA* 1984, p. 29-30.
44 Nederland heeft voor het eerste gekozen, bij wet van 6 december 1951, *Stb.* 1951, 543, *Trb.* 1951, 331, maar overweegt nu naar de tweede mogelijkheid om te schakelen teneinde particuliere arbeidsbemiddeling meer ruimte te geven, zie H.L. Bakels in *SMA* 1983, p. 655.
45 Trb. 1952, 45.
46 Trb. 1971, nr. 134.
47 *NJ* 1972, nr. 192; vgl. ook Alkema in The Application of Internationally Guaranteed Human Rights in the Municipal Order, in: *Essays on the Development of the International Legal Order (Van Panhuysbundel),* Alphen 1980, p. 182.
48 Zie Trb. 1972, 74.
49 Het zgn. leerstuk der reciprociteit in het volkenrecht, vgl. E. Decaux, *La Réciprocité en droit international,* Paris 1980. Een duidelijk voorbeeld daarvan met betrekking tot IAO-Verdrag nr. 44 in CRvB 25 oktober 1983, *RV* 1984, 90.
50 Richtlijn 79/7/EEG, Pb L 6 van 10 januari 1979.
51 CRvB 1 november 1983, *RSV* 1984, 147-148.
52 Zie Alkema in zijn noten onder HR 17 oktober 1980, *NJ* 1981, nr. 141 en HR 30 maart 1984, *NJ* 1985, 350; en in J. v.d. Ven e.a., *Het Europees Sociaal Handvest,* Nijmegen, 1982, p. 42-43/46.
53 Fase in J. v.d. Ven e.a., a.w. (n52) p. 99.
54 Vgl. de diverse gradaties van horizontale werking al genoemd bij J. Boesjes, *NJB* 1973, p. 912.
55 Vgl. J. de Boer, *Staatkundig Jaarboek* 1985, p. 83, die spreekt van horizontale-directe werking.
56 Vgl. Alkema in *SMA* 1977, p. 70-71.
57 C. Kortmann, in *Staatkundig Jaarboek* 1985, p. 129; de noot van Alkema onder HR 4 mei 1984, *NJ* 1985, 510; Leary, a.w. (n1) p.123.
58 Ambtenarengerecht Amsterdam, 12 maart 1984, *NJCM-Bulletin* 1984, p. 245-252 (hoger beroep ingesteld!); zie voorts hoofdstuk 2, onder 2.8.
59 Zie ook de annotator onder *RV* 1984, 117.
60 De uitspraken van het laatstgenoemde Hof zijn in de meeste RvE-landen, waaronder Nederland, bindend; de Lid-Staten zijn verplicht zo'n uitspraak na te leven, vgl. art. 53 EVRM.
61 Vgl. A.W. Heringa, Toetsing van gemeentelijke verordeningen aan een ieder verbindende bepalingen van internationale mensenrechtenverdragen, in *Gemeentelijke Vrijheden (Van Vlietbundel),* Alphen, 1983, p. 123-134.
62 Alkema in J. v.d. Ven e.a., a.w. (n52) p. 51-52; idem in *Advocatenblad* 1981, p. 304.
63 Zie de bij het HvJEG hangende zaak 24/85; zie noot 325.
64 Alkema in J. v.d. Ven e.a., a.w. (n52) p. 50-51 en in noot onder HR 23 november 1984, *NJ* 1985, 604; vgl. voor de toepassingsgebieden M.G. Rood, Over vage normen in het sociaal recht, in *Gratia Commercii (V. Oven-bundel),* Zwolle 1981, p. 225 e.v.; zie ook Raad van Beroep Groningen 2 mei 1985, *Rechtshulp* 1985, p. 75.
65 Vgl. P. 't Hart, *Het Concurrentiebeding,* 1977, p. 86 e.v.
66 HR 30 maart 1984, *NJ* 1985, 350 (Inan).
67 Vgl. C. Groenendijk in zijn noten onder *RV* 1982, 42 en 103 en onder *RV* 1984, 117.

68 Vgl. Alkema, a.w. (n47) p. 182-183; M.I. 't Hooft in *SMA* 1984, p. 613, die CRvB 17 augustus 1983, *RSV* 1983, 209 aanwijst als een gemiste kans ten deze.
69 Zulks met betrekking tot 'beleidsafspraken in internationaal verband' nog gesteld in Kamerstuk 15049, nr. 19.
70 Zo stelde Hof 's-Gravenhage, 3 april 1980, *RV* 1980, nr. 10; 'internationale normen, die niet in verdragen zijn vastgelegd, kunnen voor een rechterlijk oordeel van belang zijn als de Nederlandse overheid die normen openlijk heeft onderschreven'; vrij negatief over de bindende kracht van aanbevelingen (maar haar niet geheel écarterend) staat de HR 22 juni 1984, *AB* 1985, nr. 40. Verdere concretiseringen in hoofdstuk 2, onder 2.7, noot 193.
71 Zie schrijver dezes in *NJB* 1984, p. 1321.
72 Conclusie onder HR 11 juli 1984, *NJ* 1985, 212.
73 Zie de annotator onder *RV* 1984, 117.
74 Vgl. N. Valticos, *Droit International du Travail,* Paris 1970, p. 177.
75 Trb. 1982, nr. 20; zie Goedkeuringsvoorstel, Kamerstuk nr. 17.362.
76 Trb. 1951, 57.
77 Zie ook nog v. Wijnbeek, Verdragen en nationaalrechtelijke bepalingen in ZW/WAO/AAW/WW, in *PS* nr. 16, 31 juli 1984.
78 CRvB 26 oktober 1982, *RSV* 1983/92.
79 RvB Amsterdam 2 december 1981, *RV* 1981, 102; in deze uitspraak werd overigens een bepaling uit het Nederlands-Marokkaans sociale zekerheidsverdrag eng geïnterpreteerd omdat het geplaatst werd in het kader van andere door Nederland aangegane verdragsverplichtingen met name IAO-Verdrag 44 (zie hierna onder 2.3).
80 Ik denk bijv. aan art. 17 van het Wervingsverdrag tussen Nederland en Turkije (Trb. 1964, 142). '1. De Turkse arbeiders worden in Nederland tewerkgesteld onder dezelfde loon- en arbeidsvoorwaarden (met inbegrip van de betaalde vakanties) als die welke voor de Nederlandse arbeiders gelden, en wel volgens wettelijke bepalingen, collectieve arbeidsovereenkomsten, beroepsgebruiken en plaatselijke gewoonten. 2. Zij genieten dezelfde rechten en dezelfde bescherming als de Nederlanders wat betreft de toepassing van wetten inzake arbeidshygiëne en arbeidsbescherming, evenals ten aanzien van huisvesting.'
81 Dit o.a. in AR RvS 4 oktober 1979, *RV* 1979, 108, waarin het wervingsverdrag Ned-Zd. Slavië voor rechtstreeks werkend werd gehouden; vgl. ook Vz AR RvS 28 november 1983, *RV* 1983, 81: in deze uitspraak achtte de Voorzitter effect van het wervingsverdrag op het tewerkstellingsvergunningenbeleid Wabw geenszins uitgesloten en trof een voorlopige voorziening; zie ook HR 8 april 1983, *NJ* 1984, 269, waarin weliswaar de wervingsovereenkomst in casu niet toepasselijk werd geacht,, maar waaruit men toch proeft, dat de HR wellicht niet ongenegen geweest zou zijn de wervingsovereenkomst rechtstreekse werking toe te kennen, hadden de betrokkenen onder haar werkingssfeer gevallen.
82 In Pres. Rb. Amsterdam 4 februari 1982, *RV* 1982, 42 werd rechtstreekse werking ontkend van art. 25 Wervingsovereenkomst Nederland-Marokko.
83 Zie Trb. 1981, 43; zie een voorbeeld van de toetsing aan de voorloper van dit verdrag in CRvB 27 december 1977, *RSV* 1978, 148.
84 Trb. 1957, 111; Trb. 1958, 121; Trb. 1961, 13; Trb. 1961, 14.
85 Zie echter J.J.M. v.d. Ven, *SMA* 1981, p. 599 e.v. waarin aangegeven wordt welke aanpassingen van de Nederlandse wet nodig zijn geweest in de sfeer van de sociale zekerheid.
86 Vgl. Kamerstuk 14.303, p. 2-4.
87 Vgl. Kamerstuk 16.846.
88 Wetten van 25 maart 1971, *Stb.* 1971, nrs. 224-226.
89 T. Koopmans in *Hedendaags Arbeidsrecht (Levenbach-bundel),* Alphen, 1966, p. 188/199; in dezelfde geest rond die tijd ook N. Valticos, Les conventions internationales

du travail devant le juge français, 53 *RCDIP* (1964) 41, p. 46-47; nog in Koopmans' Compendium, a.w. (n15) p. 64 worden de IAO-Verdragen ingedeeld in de groep verdragen, wier adressaat de wetgever is.

90 Vgl. Leary, a.w. (n1) p. 20-21; het waren vooral de monistische Latijns-Amerikaanse landen, die zulks deden, vgl. Leary voor enkele Argentijnse cases p. 82-88; de monistische Europese landen stelden zich doorgaans op het standpunt, dat de normen der IAO-Verdragen om nationale wetgeving vroegen, vgl. Leary, p. 29-31; doch ook vanuit deze landen werd bij tijd en wijle de rechtstreekse toepasselijkheid van IAO-normen gesignaleerd, vgl. Leary, p. 88-92 voor enkele Franse cases en p. 108-109 voor Italië; voorts: N. Valticos in *International Labour Law*, Deventer 1979, p. 234-238 en dezelfde auteur in *L'impact des conventions et recommendations internationales du travail,* Genève, 1977, p. 45-47.

91 Zo vermeldt Leary, p. 142-143, dat Nederland in de vijftiger jaren voortdurend getracht heeft de IAO gerust te stellen over de strijdigheid van onze ouderdomspensioenregeling met IAO-Verdrag 48 door erop te wijzen, dat deze verdragsbepalingen als 'self-executing' vanzelf in de plaats traden van strijdig nationaal recht; op pag. 108 vermeldt zij, dat in het Nederlandse parlement art. 3 van IAO-Verdrag 87 als rechtstreeks werkend werd beschouwd.

92 A.N. Molenaar, *De naleving van arbeidsconventies,* oratie 1938, p. 6-7.

93 Hof 's-Hertogenbosch 16 januari 1974, *NJ* 1974, 229.

94 RvB Amsterdam 2 december 1981, *RV* 1981, 102; in CRvB 25 oktober 1983, *RV* 1984, 90 werd toepassing van dit IAO-Verdrag afgewezen wegens het reciprociteitskarakter (zie hiervoor hoofdstuk 1, onder 1.5) van dit Verdrag, waaraan in casu niet werd beantwoord.

95 Pres. Rb 's-Gravenhage, 19 december 1980, *NJCM-Bulletin* 1981, p. 412 en Pres. Rb 's-Gravenhage, 21 januari 1982, *NJ* 1984, 487 en *SMA* 1982, p. 124-130; de wetgever lijkt nu meer gehoor te hebben voor 'Genève', vgl. L. Betten in *SMA* 1985, p. 489-495.

96 Tekst van IAO-Verdrag 97 in Trb. 1951, nr. 34; door Nederland bekrachtigd bij Wet van 20 mei 1952. Mededelingen in Trb. 1957, nr. 192; Trb. 1965, nr. 123 en Trb. 1969, nr. 193. Zie Kantonrechter Amsterdam 2 november 1979, *NJ* 1980, 558, die de zaak met een simpel 'geen rechtstreekse werking' afdeed; Ktgr Alkmaar, 21 november 1979, *PG* 1980, 1493 argumenteerde via de betwistbare stelling, dat betrokkene niet onder de werkingssfeer van het verdrag viel.

97 AR RvS 14 december 1978, *RV* 1978, 150 en AR RvS 17 januari 1980, *RV* 1980, 47; in beide gevallen faalde het beroep echter op overigens betwistbare inhoudelijke gronden.

98 HR 17 oktober 1980 (Mühren), *NJ* 1981, 141.

99 In Ktgr. Rotterdam 13 juni 1984, PG 1984, 2169, afgedaan met het argument, dat deze verdragen zich niet verzetten tegen onderscheid naar nationaliteit en woonplaats in private verhoudingen.

100 Kamerstukken 15.140 (Uitvoeringswet ESH) nu de Wet van 8 maart 1980, Stb. 1980/95; bij de behandeling van die wet stelde de Minister van mening te zijn, dat art. 6, lid 1 IAO-Verdrag 97 geen rechtstreekse werking heeft (zie Kamerstuk 15.140, nr. 53); de kantonrechters bevonden zich dus in goed gezelschap. Maar pastte hen geen eigen oordeel, zie hoofdstuk 1, onder 1.4 en hoofdstuk 3, onder 3.1? de terugdringing van de werking van art. 152 Rv werd dan verder nog weer ter hand genomen in de uitvoeringswet Europees Verdrag voor de Migrerende Werknemers, Stbl. 1982/679; ze werd daarnaast voorzien in de Kamerstukken 13.974 en 15.649, nr. 9. De Rb. Haarlem zou op 10 maart 1981, *RV* 1981, 101, art. 152 Rv buiten toepassing laten met een beroep op art. 6 EVRM (zie hierna onder 2.4). Zie voorts Ktgr. Dordrecht 14 april 1983, *NJCM-Bulletin* 1984, p. 558 en PG 1984, 2068.

101 Vgl. ook T. Koopmans, a.w. (n15) p. 50.
102 Vgl. E.A. Alkema in *Advocatenblad,* 1981, p. 307.
103 Zie M.C. Burkens in *Werkgelegenheid – Recht of Beleid,* Alphen a/d Rijn, 1979; alleen van art. 13 EVRM is de rechtstreekse werking tot nu toe door de Nederlandse rechters steeds afgewezen, zie HR 24 februari 1960, *NJ* 1960, nr. 483; AR RvS, 26 juli 1983, zie *NJCM-Bulletin* 1984, p. 559; AR RvS 29 juli 1980, *RV* 1980, 46; zie ook Heringa in *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 134.
104 Zie HR 25 april 1967, *NJ* 1968, 63 en HR 30 mei 1967, *NJ* 1968, 64.
105 Pres. Rb. Rotterdam, 15 juni 1961, *NJ* 1961, 470; Hof Amsterdam 2 november 1961, *NJ* 1962, nr. 441; inmiddels is a) de strafbaarstelling op en dwangsom en lijfsdwang bij de schending van art. 6 BBA uitgesloten (Wet van 14 december 1979, Stb. 693) en b) een wetsontwerp 13.656 ingediend o.a. tot afschaffing van de noodzaak van een ontslagvergunning zijdens de werknemer. In de motivatie voor die wijzigingen wordt echter doorgaans verwezen naar het ESH en niet naar art. 4 EVRM.
106 HR 17 oktober 1980, *NJ* 1981, 141.
107 *NJ* 1984, 268.
108 Zaak Van der Mussele vs België, uitspraak van 23 november 1983, Series A, J&D Vol. 70.
109 Eur. Comm RvM 8 oktober 1980, *NJ* 1981, 149.
110 RvB Zwolle 23 november 1981, RSV 1982, 164: *AB* 1983, 217.
111 CRvB 19 januari 1983, RSV 1983, 112/113/114; *AB* 1983, 217/218/219.
112 Zie *NJCM-Bulletin* 1984, p. 19-21; v. Wijnbeek in *PS* 1984, p. 855-856.
113 Vz. AR RvS 20 november 1984, *RV* 1984, 87; eerder aan de orde gesteld door A. v. Driel in *AA* 1980, p. 346.
114 Rb Haarlem, 10 maart 1981, *RV* 1981, 101; Ktgr. Dordrecht 14 april 1983, *NJCM-Bulletin* 1984, p. 558 en *PG* 1984, 2068 met uitvoerige noot J.W. Soek.
115 P.F. v.d. Heijden in *SMA* 1981, p. 7-20; idem in *Een eerlijk proces in het sociaal recht,* Deventer, 1984; zie voorts de preadviezen van Hirsch Ballin en Dommering voor de NJV 1983.
116 HR 13 maart 1963, *AB* 1963, p. 610.
117 Ktgr. Amsterdam, 11 februari 1983; *AB* 1983, 277 m.n. B.J. v.d. Net, *NJCM-Bulletin* 1984, p. 570.
118 CRvB 7 september 1979, *AB* 1980, 415; zie ook J. Zwennis in *TvAmbtR* 1985, p. 308-312.
119 Pres. Rb. 's-Gravenhage, 5 januari 1983, *KG* 1983, 39.
120 HR 13 april 1960, *NJ* 1960, 436.
121 HR 30 maart 1984, *NJ* 1985, 350 (Inan).
122 Zie *NJCM-Bulletin* 1984, p. 476-508; ze zou ook weer onderkend kunnen worden in de zaak-Schul, zie *NJCM-Bulletin* 1984, p. 627.
123 Zaak Nationale Bond van de Belgische Politie, uitspraak van 27 oktober 1975, Series A, J&D, Vol. 19; zaak Swedish Engine drivers Union, uitspraak van 6 februari 1976, Series A, J&D, Vol. 20; zaak Schmidt and Dahlström, uitspraak van 6 februari 1976, Series A, J&D, Vol. 21; zie ook *NJ* 1977, 2.
124 Alkema in *SMA* 1977, p. 73.
125 Pres. Rb. 's-Gravenhage 8 december 1964, *NJ* 1965, 7.
126 Vgl. Rb. Amsterdam 20 januari 1982, Bakels, Arbeidsrechtspr. 5e dr. p. 427.
127 Pres. Rb. Amsterdam 2 februari 1984, *KG* 1984, 62.
128 Zaak Young, James and Webster, eerste uitspraken/beslissingen 1980/1981, Series A, J&D, Vol. 44; tweede uitspraak 18 oktober 1982, Series A, J&D, Vol. 55.
129 Jacobsen, *Int. Enc. Lab. L. & Ind. Rel.,* Chapt. 'Denmark', p. 214-215.
130 HR 16 januari 1970, *NJ* 1970, 156.

131 *NJCM-Bulletin* 1985, p. 227 e.v.
132 HR 25 juni 1982, *AB* 1983, 37.
133 HR 24 februari 1960, *NJ* 1960, 483.
134 CRvB 1 november 1983, zie *NJCM-Bulletin* 1984, p. 23; *NJB* 1984, p. 284 (klacht van iemand in een concubinaatsverhouding, die zich in de AAW gediscrimineerd voelde).
135 Pres. Rb. 's-Gravenhage 5 januari 1983, *KG* 1983, 39.
136 Zie de zaak, vermeld in noot 134.
137 Vgl. E.A. Alkema in *SMA* 1979, p. 380-386.
138 Ktgr. Amsterdam, 11 februari 1983, *AB* 1983, 277.
139 Raad van Beroep Amsterdam, 24 december 1984, zie *NJCM-Bulletin* 1985, p. 227.
140 Zie M. de Blois in *NJCM-Bulletin* 1982, p. 404-406.
141 Zie de uitspraken in noot 123 en Zonderland in zijn noot onder *NJ* 1977, nr. 2; Alkema in *SMA* 1977, p. 70-71, meent, dat uit de uitspraak in de Belgische zaak opgemaakt kan worden, dat art. 11 'derdenwerking' heeft. Hij sprak over een 'indirecte, nl. door de wetgever te verwezenlijken, derdenwerking'.
142 Zie Koopmans in *SMA* 1966, p. 450; idem in *Hedendaags Arbeidsrecht,* a.w. (n89) p. 191-192; Borst in *SMA* 1962, p. 86; Burkens in *Werkgelegenheid/Recht of Beleid,* a.w. (n103) p. 21/63/67; Alkema in J. v.d. Ven e.a., a.w. (n52) p. 41-42; Duitse bijdrage aan dit debat vgl. H. Seiter, *Streikrecht und Aussperrungsrecht,* Tübingen, 1975, p. 131-137. Overzicht van de meningenstrijd in Duitsland bij Söllner, *Arbeitsrecht,* Stuttgart 1981, p. 77; voorts A.J.D. Seelen, *De werkstaking van Ambtenaren,* diss. 1967, p. 267-275.
143 Zie Borst in *SMA* 1962, p. 86; Maris, in *Quid Iuris,* Deventer, 1977, p. 36; D. Christe in *SMA* 1983, p. 291-292; idem G.& A. Lyon-Caen, *Droit Social Européen,* 1980, p. 82; E. Vogel-Polsky, *L'art. 6 de la Charte sociale européenne,* Rev. Inst. Sociologie nr. 1-1966, p. 105-107; andere mening P. Laroque in *Droit Social* 1979, p. 108.
144 Kahn-Freund in F. Jacobs, *European Law and the Individual,* Nd. Holland, 1976, p. 193, noemt artt. 5, 1ste lid, 7, 1ste lid, 8, 2e lid en 19, 6e lid.
145 G. Hekkelman in *Rechten van de Mens in perspectief,* december 1968, p. 35-37.
146 W. Fase in J. v.d. Ven e.a., a.w. (n52) p. 98, noemt art. 4, 3e lid.
147 MvT p. 2 en MvA p. 1 Goedkeuringswet ESH (Kamerstukken 8606).
148 Vgl. Min. Van Agt in *Handelingen Tweede Kamer* 1976-1977, p. 3123; zie ook Kamerlid Roethof in *Handelingen Tweede Kamer* 4 april 1978, p. 1853.
149 Vgl. Min. De Ruyter in *Handelingen Tweede Kamer,* 5 april 1978, p. 1889; voor art. 19, 7e lid ESH heeft de regering evenwel nog weer eens haar opvatting van het niet hebben van rechtstreekse werking uitgesproken in MvT op Kamerstuk 15.140, p. 3 en MvA aan E.K. (stuk nr. 53) op p. 2; hetzelfde voor art. 19, 6e lid in Kamerstuk 17.984, nr. 7; andere opvatting over art. 19, 6e lid bij Alkema in noot onder *NJ* 1985, 604.
150 Aldus ook Kamerlid M. Bakker, *Handelingen Tweede Kamer* 5 april 1978, p. 1893, hetgeen door de Minister dan weer ontkend werd. Vgl. ook de S&J-editie van het ESH (nr. 74-II, p. 10-11).
151 HR 17 oktober 1980, *NJ* 1981, 141.
152 HR 8 mei 1984, *NJ* 1985, 429.
153 Pres. Rb 's-Gravenhage, 19 december 1980, *NJCM-Bulletin* 1981, p. 412, en 21 januari 1982, *NJ* 1984, 487.
154 Pres. Rb. 's-Gravenhage, 5 januari 1983, *KG* 1983, 39.
155 AR RvS 16 april 1984, *RV* 1984, 117; kritiek daarop bij de annotator onder deze uitspraak, die de uitvoerige interpretatie van het Comité van Onafhankelijke Deskundigen over art. 13, 4e lid te berde brengt om het verwijt van vaagheid van deze norm te bestrijden; de annotator van *RV* 1980, 46, p. 164-165 had zich nog negatief uitgelaten over een rechtstreekse werking van de leden 1-3 van art. 13 ESH.
156 AR RvS 25 september 1980, *RV* 1980, 79.

157 AR RvS 16 april 1984, *RV* 1984, 117, waarop ook slaat de kritiek van de annotator vermeld in noot 155.
158 Pres. Rb Amsterdam, 13 december 1984, rolno. KG 84/1228K (niet gepubl.).
159 *NJ* 1972, nr. 192; vgl. ook vice-president Rb Utrecht 15 juni 1979, *AB* 1979, 355.
160 HR 6 december 1983, *NJ* 1984, 557; zie *NJCM-Bulletin* 1984, p. 589; vgl. ook Vz AR RvS 1 juni 1984, *AB* 1985, 241.
161 Zie de uitspraken in eerste instantie, gebundeld en besproken in O. Albers e.a., *De Ambtenarenstakingen,* Deventer, 1983; voorts besproken in *SMA* 1984, p. 696-701, waar L. Betten concludeert: 'In alle uitspraken naar aanleiding van de stakingen in november 1983 werd uitgegaan van het beginsel dat ambtenaren mogen staken' (p. 697). Vgl. ook Rood, in *NJB* 1984, p. 44 en in dezelfde zin E.P. de Jong, *SMA* 1984, p. 6; Zie vervolgens de uitspraken in hoger beroep vermeld met annotaties in *Tijdschrift voor Ambtenarenrecht* 1985, p. 232-258; van deze uitspraken refereert met name Hof Amsterdam 15 november 1984 weer aan art. 6, 4e lid ESH.
162 Vgl. de zinsnede 'Het beroep op art. 6, 4e lid ESH – nog daargelaten of deze bepaling een ieder verbindend is als bedoeld in art 94 Gw – faalt dus' in HR 6 december 1983, *NJ* 1984, 557; in HR 16 december 1983, *NJ* 1985, 311-313 werd het stakingsrecht van art. 6, 4e lid in het geheel niet aangeroerd, zie L. Betten, *SMA* 1985, p. 233-236.
163 Zie Trb. 1954, 200; L.E. Troclet, *Europees Sociaal Recht,* Amsterdam, 1971, p. 240-242.
164 Zie Trb. 1955, 116; nog niet toegetreden zijn Oostenrijk en Cyprus.
165 Zie AR RvS 26 maart 1979, *RV* 1979, nr. 55; Hof Arnhem, 10 juni 1980, *RV* 1980, nr. 95; in AR RvS 16 april 1984, *RV* 1984, 117, werd toetsing aan dit verdrag ingeroepen, maar door de rechter nagelaten.
166 Zie KB 24 september 1975, *RV* 1976, nr. 20; Vz AR RvS 3 juni 1980, *AB* 1981, nr. 42; *RV* 1980, nr. 94; KB 6 juni 1980, *RV* 1980, nr. 92.
167 Trb. 1965, nr. 47, voor Nederland in werking getreden 17 maart 1968.
168 Vgl. Alkema in J. v.d. Ven e.a., a.w. (n52) p. 51.
169 Zie dit probleem door mij aangesneden wat het ESH betreft in J. v.d. Ven e.a., a.w. (n52) 92-94; optimistischer is G. Heerma van Voss in *NJCM-Bulletin* 1984, p. 111-114; zie ook E. Meijer, *De Volkskrant* 14 september 1983, p. 15; zie ook § 3.2.
170 Trb. 1954, 98 en 99 en Trb. 1984, 63 en 64; vgl. Troclet a.w. (n163) p. 274-280.
171 Trb. 1976, nr. 54 en Trb. 1976, 158, voor Nederland in werking getreden op 8 mei 1977, zie Trb. 1977, 35.
172 CRvB 25 oktober 1983, *RV* 1984, 90.
173 Trb. 1978, 70.
174 *Stb.* 1982, 678 (met enkele voorbehouden).
175 *Stb.* 1982, 679.
176 Voorlopig Verslag bij Kamerstuk 16075, p. 1-2.
177 MvT Kamerstuk 16075, p. 6-7 en MvT Kamerstuk 16108, p. 3.
178 MvA Kamerstuk 16075, p. 3-5.
179 Ingeroepen in de zeelieden-zaak Nedlloyd voor de Pres. Rb 's-Gravenhage, maar in de uitspraak van 18 oktober 1984, *KG* 1984, 324, niet genoemd.
180 Raad van Beroep Amsterdam 2 december 1981, *RV* 1981, nr. 102.
181 Goedgekeurd bij Resolutie 217A (III) van de AV VN 10 december 1948, zie Trb. 1969, p. 111.
182 Vgl. M.B.W. Biesheuvel en C. Flinterman (red.), *De Rechten van de Mens,* Amsterdam, 1983 (Meulenhof-bundel).
183 Vgl. HR 16 maart 1978, *AB* 1979, 198; HR 10 februari 1981, *AB* 1981, 446; HR 7 november 1984, *NJ* 1985, 247; HR 23 november 1984, *NJ* 1985, 604, alsook A.-G. Mok onder dit arrest; Vz AR RvS 29 november 1982, *Weekoverzicht* 1982, 32105, Wnd. Vz AR

RvS 30 maart 1983, *NJCM-Bulletin* 1984, p. 553. Idem de Nederlandse Regering in Kamerstuk 15049, nr. 73, p. 18; Positief is A.-G. Biegman-Hartogh onder HR 8 april 1983, *RV* 1983, p. 261, waarin zij geen probleem maakte van het mede acht slaan op de Verklaring, aangezien de Bupo- en ESC-Verdragen zijn te beschouwen als uitwerkingen van de Verklaring. A.-G. Moltmaker is geneigd om de Universele Verklaring te beschouwen als internationaal gewoonterecht, zie zijn conclusie onder HR 7 november 1984, *NJ* 1985, 247.

184 Daarover in de V.S. de geruchtmakende casus Sei Fujii v. California, zie Leary, a.w. (n1) p. 57-58/61-62.

185 Proclamatie aangenomen door de Internationale Conferentie voor de Rechten van de Mens in Teheran, 13 mei 1968, bevestigd bij Resolutie 2442 (XXIII) van de AV VN, 19 december 1968; deze verklaring is opgenomen in de bundel *Rechten van de Mens in Verdragen, Verklaringen, Resoluties,* Ars Aequi Libri, Utrecht, 1979, p. 76 e.v.

186 Trb. 1969/99 en Trb. 1978/177, voor Nederland in werking getreden 11 maart 1979; zie ook Trb. 1975, 60 en 61.

187 Trb. 1969/100 en Trb. 1978/178, voor Nederland in werking getreden 11 maart 1979; zie ook Trb. 1975, 60 en 61.

188 Goedgekeurd door Nederland bij wet van 11 februari 1971, Stb. 81.

189 Trb. 1979, 146.

190 Kamerstuk 13.932, nrs. 1-6, p. 12-13.

191 Zie A.W. Heringa in *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 135-136, die artt. 14, 5e lid en 23, 4e lid als uitzonderingen op de regel noemt.

192 Ook art. 2, 1ste lid Bupo-Verdrag bevat een discriminatie-verbod, maar dat is van eenzelfde accessoir karakter als art. 14 EVRM. Insgelijks art. 2, 2e lid ESC-Verdrag.

193 Vgl. bijv. Vz AR RvS 10 mei 1979, *AB* 1979, 472; HR 13 november 1979, *NJ* 1980, 205; HR 8 oktober 1980, *NJ* 1981, 308 en *AB* 1981, 63; Pres. Rb. Rotterdam, 6 mei 1981, *RvdW/KG* 1981, 59; zie ook p. 12-13/34-35 v.d. MvT op de Goedkeuringswet; voorts Donner in *R.M.* Themis, 1980, p. 490; Alkema in J. v.d. Ven e.a., a.w. (n52) p. 48; J. de Boer in *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 81; de A.-G. onder HR 12 oktober 1984, *NJ* 1985, 230; opmerkelijke stap terug evenwel bij A.-G. Leijten onder HR 8 mei 1984, *NJ* 1985, 429 die de rechtstreekse werking van art. 26 Bupo zonder omhaal ontkent.

194 Zie A.W. Heringa in Rechter en Gelijkheid, *NCJM-Bulletin* 1985, p. 298-299.

195 Brenninkmeijer in *NJB* 1981, p. 613 e.v.

196 A.W. Heringa in *Staatkundig jaarboek* 1983/1984, p. 194.

197 A.W. Govers, *Gelijkheid van man en vrouw in het Europees Sociaal Recht,* Alphen a/d Rijn 1981, p. 76, noot 10.

198 W.M. Levelt-Overmars in noot onder CRvB 17 augustus 1983, *RSV* 1983, 209.

199 A.W. Govers in *NJCM-Bulletin* 1985, p. 370; kritiek daarop in *NJCM-Bulletin* 1985, p. 434-435.

200 CRvB 28 april 1981, *RSV* 1981, 198; ook in *NJB* 1981, p. 785.

201 Zaak WW 80/1642, ongedateerde uitspraak, ongeveer november 1981.

202 CRvB 1 november 1983, *RSV* 1984, 147; ook gepubliceerd in *NJCM-Bulletin* 1984, 22 en in *SMA* 1984, p. 610-611 en *NJB* 1984, p. 284.

203 CRvB 1 november 1983, *RSV* 1984, 148; *NJCM-Bulletin* 1984, p. 26.

204 AR RvS 25 juli 1983, *AB* 1984, 370; HR 23 november 1984, *NJ* 1985, 604.

205 Ktgr. Rotterdam 13 juni 1984, *PG* 1984, 2169; de MvT bij de Goedkeuringswet, Kamerstuk 13932 (p. 35) was ook terughoudend, maar toch genuanceerder. Uitgesproken positief over horizontale werking van art. 26 Bupo is J. de Boer, *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 83.

206 Pres. Rb. 's-Gravenhage, 18 oktober 1984, *KG* 1984, 324.

207 HR 8 mei 1984, *NJ* 1985, 429.

207a Raad van Beroep Groningen, 2 mei 1985, *Rechtshulp* 1985, p. 71-76.
208 Vgl. ook E.W. Vierdag, *The legal nature of the rights granted by the International Convenant of Economic, Social and Cultural Rights, in Netherlands Yearbook of International Law,* 1978, p. 69-105.
209 MvT Goedkeuringswet Kamerstuk 13932.
210 Govers, a.w. (n197) p. 7; negatief over rechtstreekse werking van de artt. 6 en 7 is daarentegen de annotator van *RV* 1980, 46, p. 164.
211 Brenninkmeyer in *NJB* 1981, p. 613 e.v.
212 *NJB* 1985, p. 638.
213 Christe *SMA* 1983, p. 292-294.
214 Uitspraak in zaak WWV 80/1642, zie voetnoot 201.
215 Uitspraak d.d. 1 november 1983, *RSV* 1984, 147-148.
215a Raad van Beroep Groningen, 2 mei 1985, *Rechtshulp* 1985, p. 71-76.
216 HR 17 oktober 1980 (Mühren), *NJ* 1981, 141.
217 HR 8 mei 1984, *NJ* 1985, 429.
218 Uitspraak van 12 maart 1984, *NJCM-Bulletin* 1984, p. 245-252 met noot Heringa; ook besproken door A.W. Heringa in *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 138-139.
219 AR RvS 25 september 1980, *RV* 1980, nr. 79.
220 Zie 21 januari 1982, *NJ* 1984, nr. 487 en in Pres. Rb. 's-Gravenhage 19 december 1980, *NJCM-Bulletin* 1981, p. 412.
221 HR 6 december 1983, *NJ* 1984, 557; zie ook L. Betten in *SMA* maart 1985, p. 233 e.v. en kritisch A.W. Heringa in *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 136-137.
222 Pres. Rb. 's-Gravenhage 5 januari 1983, *KG* 1983, 39.
223 Vz. AR RvS 10 mei 1979, *AB* 1979, 472.
224 Zie bijv. Pres. Rb. Amsterdam 21 oktober 1981, *RvdW/KG* 1982, p. 56-57.
225 Zie algemeen over dit verdrag E.A. Alkema, a.w. (n47) p. 187-188.
226 Vz. AR RvS 30 juni 1981, *RV* 1982, nr. 103; hij was echter toch nog wel zo vriendelijk om de casus inhoudelijk te toetsen aan het Verdrag en kwam toen tot de slotsom, dat er geen sprake was van rassendiscriminatie. Het ging zijns inziens om discriminatie tussen citizens en noncitizens en dat was volgens hem in art. 1, 2e lid toegestaan. In dezelfde zin ook Ktgr. Rotterdam 13 juni 1984, *PG* 1984, 2169.
Kritiek op Vz. AR RvS 30 juni 1981 in de noot van Groenendijk in *RV* onder dit arrest; zie over de vraag in hoeverre het onderscheid naar nationaliteit een verboden discriminatie inhoudt: S.W. Couwenberg in *NJCM-Bulletin* 1985, p. 13-18 en H.U. Jesserun d'Oliveira en W. Breukelaar, *NJCM-Bulletin* 1984, p. 327-347.
227 Pres. Rb. 's-Gravenhage, 18 oktober 1984, *KG* 1984, 324.
228 In Kamerstuk 18950, vlgnr. 1-3 (MvT p. 7-8) wordt een voorbeeldig genuanceerd standpunt gegeven met betrekking tot de vatbaarheid voor rechtstreekse en horizontale werking van dit verdrag; zie over dit verdrag en deszelfs rechtstreekse en horizontale werking het paper van H. van Maarseveen voor de Staatsrecht-conferentie 1984, besproken in *Nemesis* 1985, p. 181-182.
229 Zie E. v. Lennep, De OESO en haar aanpassing aan nieuwe problemen van internationale samenwerking, in *Quid Iuris,* Deventer 1977, p. 1-12.
230 Laatstelijk gewijzigd op 21 november 1972, zie Troclet, a.w. (n163) p. 143.
231 In noot onder *RV* 1978, nr. 96.
232 Zie AR RvS 31 januari 1980, *RV* 1980, nr. 77 en AR RvS 23 augustus 1979, *RV* 1979, nr. 56; ook in de zeeliedenzaak Nedlloyd heeft men zich er weer op beroepen, zie G. Heerma van Voss, *NJCM-Bulletin* 1985, p. 191, maar in de tot dusverre gedane uitspraken werd er geen acht op geslagen.
233 Zie §6 van de Inleiding tot deze Gedragsregels: 'de naleving van de richtlijnen geschiedt op basis van vrijwilligheid en kan niet in rechte worden afgedwongen'; vgl. ook L.

Timmermans in *TVVS* 1982, p. 141; P. Sanders in *Gratia Commercii (Von Ovenbundel)* 1981, p. 265; B. Wachter in *In Orde (VerLoren van Themaat-bundel)* p. 322-326; R. Blanpain, *Richtlijnen voor multinationale ondernemingen,* Alphen a/d Rijn, 1980, p. 19.

234 *Schets van het Nederlandse arbeidsrecht,* p. 283, 6e druk.

235 Dit bepleit in de case Howson-Algraphy, HR 11 juli 1984, *NJ* 1985, nr. 212.

236 Vgl. de Batco-zaak Hof Amsterdam, 21 juni 1979, *NJ* 1980, 71.

237 P.F. van der Heijden in *NJB* 1984, p. 1385-1390, die overigens deze gedragsregels niet noemt.

238 Commissie vs Frankrijk, zaak 167/73; Koch/Walrave, zaak 36/74, zie *NJ* 1975, 148; Van Duyn, zaak 41/74, zie *NJ* 1975, 204; Dona, zaak 13/76; zie Maresceau, a.w. (n2) p. 79-81.

239 Koch/Walrave, zaak 36/74; zie Maresceau, a.w. (n2) p. 52/96.

240 Vgl. T. Koopmans, in *Hedendaags Arbeidsrecht,* a.w. (n89) p. 193.

241 Op inhoudelijke gronden, zie noot 250; de kwestie van de rechtstreekse werking kwam toen niet meer aan de orde (zaak 80/70 (Defrenne I), *JUR* 1971, p. 443).

242 Zaak 43/75 d.d. 8 april 1976, *JUR* 1976, p. 455; zie Maresceau, a.w. (n2) p. 97.

243 Over deze onderscheiding A.W. Govers, a.w. (n197) p. 33-36.

244 Hetzelfde gebeurde in latere, op art. 119 gebaseerde zaken, zoals Macarthys, zaak 129/79, Worringham, zaak 69/80, en Garland, zaak 12/81.

245 Vgl. Garland vs British Rail, 9 februari 1982, *NJ* 1983, 454.

246 Zie wat de werkgeversbijdrage in particuliere pensioenregelingen betreft de zaak Worringham, zaak 69/80; de ongelijke behandeling m/v in de meervoudige overneming van AOW/AWW-premie werd in eerste instantie afgewezen door CRvB 16 april 1981, *RSV* 1982, 210, maar gelet op de kritiek op deze uitspraak heeft de CRvB later nog eens deze kwestie prejudicieel aan 'Luxemburg' voorgelegd: de Lieftingzaak, zaak nr 23/83, *SEW* 1985, no. 1, p. 59, met noot De Boer; voorts *Nemesis* 1985, p. 201-202; het antwoord van het Hof 18 september 1984 viel ten gunste van klaagster uit: bedragen die bij de berekening van het aan de werknemer verschuldigde brutosalaris worden meegeteld en die rechtstreeks de berekening bepalen van andere aan het salaris gekoppelde voordelen zijn wél loon in de zin van art. 119 EEG; in deze zin ook al J.J. v.d. Weele, *Wet Gelijke Behandeling m/v,* Deventer 1983, p. 33.

247 Vgl. Jenkins zaak 96/80; daarop baseert ook de Nederlandse rechter zich in de beoordeling van dit type zaken, vgl. Ktgr. Zaanstad 19 juli 1984, *NJCM-Bulletin* 1985, p. 40 e.v.; *Nemesis* 1985, p. 146-147; meer algemeen over (on)aanvaardbare (in)directe discriminaties J. v. Bokhoven, in *Nemesis,* 1985, p. 115-119.

248 Govers, a.w. (n197) p. 34-48.

249 Zie in dezelfde zin ook reeds I.A. Asscher-Vonk, *SMA* 1977, p. 389-390.

250 CRvB 1 februari 1979, *RSV* 1979, 120, die zich daarvoor beriep op de zaak Defrenne I, waarin was uitgesproken, dat de wettelijke stelsels van sociale zekerheid, die buiten de bedrijfstak worden vastgesteld, niet onder het begrip beloning vielen.

251 Jarenlang hebben nog wel disputen over detailkwesties gesleept, zie Maresceau, a.w. (n2) p. 118-130.

252 Pb L 257 van 19 oktober 1968 met latere wijzigingen.

253 Pb L 149 van 5 juli 1971 met latere wijzigingen; enige tijd geleden gecodificeerd in Vo. 2001/83, Pb L 230 van 22 augustus 1983.

254 Pb L 77 van 29 maart 1969 met latere wijzigingen en aanvullingen, o.a. in Vo. 1463/70, Pb L 164 van 27 juli 1970.

255 d.d. 21 september 1977, *Stb.* 547 met latere wijziging.

256 Vgl. Commissie vs Frankrijk, zaak 167/73.

257 Vgl. over de gecompliceerde verhouding tussen het EEG-recht en het recht neergelegd in bilaterale en multilaterale akkoorden: Leenen, a.w. (n3) p. 199-202/216.

258 Zie Timmermans in noot onder HR 20 februari 1985, *TVVS* 1985, p. 135.
259 In de Levin-zaak, zaak 53/81, *RV* 1982, 110, preciseerde het EG-Hof, dat het moet gaan om 'reële en daadwerkelijke arbeid in loondienst'. Volgens Swart, noot onder AR RvS 24 januari 1983, *RV* 1983, 103, een poli-interpretabel begrip. Maar kennelijk voor Nederlandse rechters en executieve sedertdien toch genoeg duidelijk om zelf verder de kwestie te kunnen afdoen; vgl. AR RvS 3 maart 1983, *RV* 1983, 104; Pres. Rb Rotterdam 20 januari 1984, *KG* 1984, 86; Stscr. v. Justitie, 14 mei 1984, *RV* 1984, 105 met kritische noot over de vraag of de Nederlandse praktijk wel zo conform de uitspraak in de Levin-zaak is; inmiddels is er dan weer een nieuwe prejudiciële vraag over deze materie naar Luxemburg gestuurd door AR RvS 23 april 1985, zie Publ. Werkgr. Rechtsbijst. in Vreemd. Z. 1985, nr. 7, p. 275 (zaak 139/85 Kempf).
260 Al aangenomen door Hof 's-Gravenhage 3 november 1983, zie *RV* 1983, 105, maar recentelijk nog als vraag voorgelegd aan het EG-Hof van Justitie (als zaak 59/85, Reed), zie HR 22 februari 1985, *RvdW* 1985, 49.
261 Vgl. zaak 133/83 (Regina) HvJ.EG 11 juli 1984.
262 Zie wel Richtlijn 64/221 Pb L 56/1964 p. 850 over de openbare orde.
263 Pb L 45 van 9 februari 1975.
264 Pb L 39 van 14 februari 1976.
265 Pb L 6 van 10 januari 1979.
266 Pb L 48 van 22 februari 1975.
267 Pb L 61 van 5 maart 1977.
268 Pb L 283 van 28 oktober 1980.
269 Pb L 246 van 17 september 1980.
270 Pb L 327 van 3 december 1980.
271 Zie voor lood: Pb L 247 van 23 augustus 1982 en voor asbest Pb L 263 van 24 september 1983.
272 Pb L 230 van 5 augustus 1982.
273 Pb C 131 van 13 december 1972 (achterhaald).
274 Tweede ontwerp in Pb C 217 van 12 augustus 1983.
275 Com (78)86 def. d.d. 4 april 1978 (in feite 'begraven').
276 Eerste ontwerp in Pb C 1287 van 19 mei 1982; nieuw ontwerp in Pb C 133 van 21 mei 1984, zie *NJB* 1984, p. 1205; zie ook het advies van de Emancipatieraad d.d. 1 november 1983 over dit ontwerp.
277 Zie voor amiant Pb C 262 van 9 oktober 1980; voor microgolven 2de ontwerp Pb C 270 van 10 oktober 1984; voor lawaai 2de ontwerp in Pb C 214 van 14 augustus 1984.
278 Pb C 62 van 12 maart 1982; zie ook SER-Advies d.d. 31 mei 1985.
279 Pb C 113 van 27 april 1984, zie *NJB* 1984, p. 1205.
280 Pb C 134 van 21 mei 1983, zie *SMA* 1985, p. 520-533.
281 Eerste ontwerp in Pb C 333 van 9 december 1983; nieuw ontwerp in Pb C 316 van 27 november 1984; zie dit besproken in *Nemesis,* 1985, p. 250-251.
282 Lid-Staten zijn eigenlijk verplicht hun wetgeving aan te passen, zie zaak Commissie vs België, zaak 102/79, *JUR* 1980, p. 1473.
283 Wet van 2 juli 1980, *Stb.* 384; het wachten is nog op een wettelijke maatregel voor het militaire overheidspersoneel.
284 Voorbeelden, dat deze zaken zonodig tot voor het Hof in Luxemburg worden gebracht in Commissie vs Luxemburg, Commissie vs Verenigd Koninkrijk en Commissie vs Denemarken over de uitvoering van de Richtlijn Gelijke Beloning, zaken 58/81 *JUR* 1982, p. 2175, 61/81 *JUR* 1982, p. 2601 en 143/83, uitspraak Hof 30 januari 1985; de eerste twee zaken besproken in *SMA* 1984, p. 276-278; maar die uitspraken vielen dan wel meer dan 5 jaar na het tijdstip waarop de Richtlijn uitgevoerd had behoren te zijn; voorts de zaken Commissie vs Verenigd Koninkrijk, 165/82; Commissie vs Italië, 163/82 en Commissie vs

Duitsland, 248/83 over de uitvoering van de Richtlijn Gelijke Behandeling, uitspraken in deze zaken vielen alle meer dan 4 jaar nadat de Richtlijn uitgevoerd had dienen te zijn.

285 Wel heeft de Europese Commissie het toezicht op de uitvoering van Richtlijnen de laatste jaren verscherpt en bespoedigd.

286 T. Koopmans, in *Hedendaags Arbeidsrecht,* a.w. (n89) p. 194.

287 Vgl. de arresten Grad *JUR* 1970, p. 825; Van Duijn, zaak 41/74 *JUR* 1974, p. 1337; VNO, zaak 51/76 *JUR* 1977, p. 113; Enka, zaak 38/77 *JUR* 1977, p. 2203; Ratti 148/78 *JUR* 1979, p. 1629; Commissie vs België, zaak 102/79, *JUR* 1980, p. 1473; Sartillo, zaak 131/79 *JUR* 1980, p. 1585; Becker, zaak 8/81, *JUR* 1982, p. 53; Smit, zaak 126/82, *JUR* 1983, p. 73; uitvoerig Maresceau, a.w. (n2) p. 140-149.

288 C.W.A. Timmermans, in Directives, their effect within the national legal systems, *CMLR* Vol 16, nr. 4, p. 539-540; zie verder over deze materie: C.W.A. Timmermans in *AA* 1978, p. 355; R.H. Lauwaars in *SEW* 1978, p. 829 e.v.; M. Maresceau in *SEW* 1980, p. 655-671; J.H. Maschaupt/P.M. Storm, in *De Tweede Richtlijn inzake vennootschapsrecht,* 1978, p. 11-16; A.J. Easson in *EL Rev.* 1979, p. 67; Pescatore in 3 *EL Rev.* 1983, p. 155-179; Wyatt in 4 *EL Rev.* 1983, p. 241-250; Green in *EL Rev.* 1984, p. 295-326.

289 De rechtstreekse werking van richtlijnen werd hier aanvaard door de Regering in Kamerstuk 15049, nrs. 1-4, p. 22-23 en nr. 7, p. 16-17.

290 In Groot-Britannië was Lord Denning MR nogal positief over de rechtstreekse werking van EG-Richtlijnen, maar het hele Court of Appeal noch het House of Lords gingen al zo ver. Vgl. Green in *EL Rev.* 1984, p 316 en de EAT-uitspraak in de Marshall-zaak, die nu als zaak 152/84 bij het EG-HvJ hangt.

291 Vgl. de Franse Raad van State in de zaak Cohn-Bendit d.d. 22 december 1978, zie *SEW* 1979, p. 396; *Rev. trim. dr. eur.* 1979, p. 157.

292 Vgl. Bundesfinanzhof, Beschlusz vom 16 juli 1981, *Europarecht,* 1981, p. 442.

293 'The dominant preoccupation of the European court is to ensure in all the circumstances the operative character of the rules of community law' zegt P. Pescatore, *EL Rev.* 1983, p. 177.

294 Zie Wyatt, *EL Rev.* 1983, p. 245; ook Green, *EL Rev.* 1984, p. 309-310, die van de zgn. estoppel-doctrine spreekt en zegt: 'The attraction of the estoppel doctrine is that it stops short of permitting an individual reliance upon the terms of a horizontal directive.'

295 Zie P. Pescatore, *EL Rev.* 1983, p. 155-179; zie memo's van de Britse en Deense regeringen in de zaak Roberts, zaak 151/84 bij het EG-HvJ (hangend).

296 Zie noot C.A.W. Timmermans in *TVVS* 1985, p. 135 onder HR 20 februari 1985.

297 Met name de Roberts-zaak 151/84 zou daartoe kunnen dwingen wanneer klaagster op materiële gronden gelijk zou krijgen.

298 Vgl. de zaak Colson & Kamann, zaak 14/83, EG-HvJ 10 april 1984, *NJB* 1985, p. 495; *SEW* 1985, p. 216; maar daar komt nu als probleem of het niet zo kan zijn, dat de nationale wet 'meer' biedt dan de EG-Richtlijn, zie hierna noot 324.

299 Wet van 20 maart 1975, *Stb.* 129.

300 Macarthys, zaak 129/79, *JUR* 1980, p. 1275; Worringham, zaak 69/80, *JUR* 1981, p. 767; Jenkins, zaak 96/80, *JUR* 1981, 911; Garland, zaak 12/81, *JUR* 1982, p. 361.

301 Fase in J. v.d. Ven e.a., a.w. (n52) p. 107.

302 Govers, a.w. (n197) p. 49-51.

303 Ambtenarengerecht Rotterdam 18 februari 1980, *AB* 1981, 164.

304 Een roldoorbrekende benadering van de Rotterdamse ambtenarenrechter die nog geen weerklank heeft gevonden bij het EG-Hof, zie de zaken 163/82 en 184/83 en de kritiek van S. Préchal daarop in *Nemesis* 1985, p. 171/174.

305 Vgl. het succesvol beroep dat op deze nationale wetgeving gedaan werd inzake de WPO-arbeidsplaatsen, Pres. Rb 's-Gravenhage 25 september 1984, *KG* 1984, 294; zie *Nemesis* 1985, p. 90; zie ook de kwestie van het gemeentelijk aanstellingsbeleid, dit getoetst

in Ambtenarengerecht 's-Hertogenbosch 9 mei 1983; zie over dat laatste H. Prins in *NJCM-Bulletin* 1984, p. 3 e.v.; andere recente kwestie: is het voorkeur geven aan gewetensbezwaarden geen ontoelaatbare indirecte discriminatie? vgl. *NJCM-Bulletin* 1984, p. 266-270/603; voor de deur: de vraag hoe de aanstelling van zwangere vrouwen in relatie tot het proeftijdbeding de non-discriminatietoets kan doorstaan (zie KG 1985, 232).

306 Zie de zgn. reparatienota Kamerstuk 18269, nr. 2 en het daarop gevolgde voorontwerp van een reparatiewet, zie L.A.M. Brünott en A.J.C.M. Geers, De Gelijke Behandeling herzien, in *SMA* juni 1985, p. 456; P. v.d. Heijden in *NJCM-Bulletin* 1985, p. 340-346; eerder al W. Fase/P. v.d. Heijden, Gelijke Behandeling in behandeling, in *SMA* 1982, p. 84 e.v.

307 Von Colson & Kamann vs Nordrh. Westf., zaak 14/83; *SEW* 1985, p. 216-223; zie deze zaak en 2 andere zaken ook in *NJB* 1985, p. 495-496.

308 Harz vs Deutsche Tradax GmbH, zaak 79/83.

309 Burton, zaak 19/81, *JUR* 1982, 576.

310 Hofmann vs Barmer Ersatzkasse, zaak 184/83, zie *SEW* 1985, p. 130 e.v.

311 Roberts, zaak 151/84; Marshall, zaak 152/84; Beets-Proper/Van Lanschot, zaak 262/84.

312 Fase's opvattingen met betrekking tot de rechtstreekse werking van bepalingen van deze Richtlijn in J. v.d. Ven e.a., a.w. (n52) p. 102.

313 Zie bijv. het Interim-advies van de Emancipatieraad over deze Richtlijn, 1984; zie ook M. Bruyn-Hundt in *SMA* 1984, p. 325-335 en W.J.P.M. Fase in *SMA* 1984, p. 382-383; zie ook de inleiding van Mw. Asscher-Vonk voor het NJCM, *NJCM-Bulletin* 1985, p. 275 e.v. Voorts C.M. Sjerps in *SMA* 1984, p. 81-89.

314 Zie CRvB 1 november 1983, *RSV* 1984, 147.

315 Wetsontwerp 18.683.

316 Over dit probleem uitvoerig J. v.d. Wouw in *NJB* 1985, p. 180 e.v.; reactie van S. Préchal in *NJB* 1985, p. 584; dupliek v.d. Wouw in *NJB* 1985, p. 587; ook M. Koning in *Iust,* februari 1985.

317 *KG* 1985, 35; *AB* 1985, 154; besproken in *Nemesis* 1985, p. 194-196 en in *NJB* 1985, p. 180 e.v.

318 *KG* 1985, 98; *NJ* 1985, 263; *AB* 1985, 253; kritisch Heringa, *NJCM-Bulletin* 1985, p. 298-302; zie ook Heringa/Zwart in *NJB* 1985, p. 640.

319 Stbl. 1985, nr. 230.

320 RvB Amsterdam 4 februari 1985 (nu HvJEG-zaak 30/85, Teulings-Worms); eerder had nog RvB Utrecht 11 december 1984 geweigerd om hierover een prejudiciële vraag te stellen; zie ook R. Holtmaat in *SMA* 1983, p. 602; M.E. Diepstraten e.a., *Nemesis* 1985, p. 69.

321 Zie B. Madleners, *Gelijke Behandeling m/v in het pensioenstelsel*, Alphen a/d Rijn, 1984; eerder al M. Bruyn-Hundt in *SMA* 1984, p. 325-335; vgl. ook Fase, *SMA* 1984, p. 382-383; zie over de stand van de discussie met betrekking tot een algemene gezinstoeslagenwet *Nemesis* 1985, p. 71-72 en het *Interimadvies Gelijke Behandeling Sociale Zekerheid,* Emancipatieraad 1984.

322 Zo wordt bijv. betwijfeld of de nieuwe AAW (Wet van 20 december 1979, *Stb.* 708) wel de toets van de Richtlijn kan doorstaan, zie Govers, a.w. (n197) p. 66; Brenninkmeyer in *NJB* 1981, p. 613 (maar toegespitst op de VN-Convenanten) en deze strijdigheid ook voor mogelijk gehouden in een overweging 'ten vervloede' in CRvB 28 april 1981, *RSV* 1981, 198 en metterdaad aangenomen door de Raad van Beroep Groningen, 2 mei 1985, *Rechtshulp* 1985, p. 71-76; zie ook J. Ebbens in *Nemesis* 1985, p. 142-145. Zie ook de Britse zaak 150/85 (Drake) over deze Richtlijn.

323 Zie *NJ* 1984, nrs. 356 en 357; zie ook *KG* 1984, nr. 95.

323a Zaken 186/83; 135/83 en 179/83, de uitspraken daarin van het Hof Luxemburg

dateren van 7 februari 1985, genoemd in *SEW* 1985, p. 395-396; ook besproken door Fase in *SMA* april 1985, p. 254 en Poelman in *PG* 1985, p. 253-256.

324 Dit voor 'niet onverdedigbaar' gehouden door Pres. Rb Zwolle, 28 mei 1985, *KG* 1985, 176, maar verworpen door Pres. Rb 's-Gravenhage, 6 juni 1985, *KG* 1985, 180; in laatstgenoemde zin ook al Pres. Rb Rotterdam, 10 mei 1985, *KG* 1985, 156.

325 Zie HR 18 januari 1985, wat is precies 'overgang'? zie *RvdW* 1985, 28 (nu EG HvJ-zaak 24/85, Spijkers); zie ook de uit Denemarken aangebrachte zaak 105/84 over het begrip 'werknemers' in deze Richtlijn, uitspraak 11 juli 1985.

326 Vgl. L.H. v.d. Heuvel, *Rechten van werknemers bij faillissement,* Alphen a/d Rijn 1981, p. 143-145.

327 Trb. 1968, 113 en Trb. 1969, 204.

328 Pb 1972, L 299/32; in werking getreden 1 februari 1973; zie voor de relevantie voor het sociaal recht bijv. zaak 232/84 (Commissie/Tordeur: aansprakelijkheid van de uiteindelijke werkgever jegens een werknemer, die door een uitzendbureau te zijner beschikking is gesteld, waarin onder meer art. 23 van dit EG-Verdrag speelde).

329 Pb 1980, L 266/1; hiervan bevat met name art. 6 een regel met betrekking tot arbeidsovereenkomsten .

330 Vgl. uitspraak d.d. 23 maart 1983 in zaak Bundesanstalt für Arbeit vs Peskeloglou, zaak 77/82, *JUR* 1983, p. 1085, zie *RV* 1983, p. 95.

331 Met protocol zie Pb 3687/64 en Trb. 1963, 184 en 1964, 171, alsmede aanvullend protocol, Pb L 293 van 1972, Trb. 1971, 70 en 1973, 30.

332 En het aanvullend protocol zie Pb L 274 van 29 september 1978.

333 Pb L 265 van 27 september 1978.

334 Pb L 264 van 27 september 1978.

335 Pb L 263 van 27 september 1978.

336 Bijv. Besluit 2/76 van 20 december 1976.

337 Bijv. Besluiten 1/80, 2/80 en 3/80 van 19 september 1980; om dit laatste besluit rechtskracht te geven heeft de EG-Commissie inmiddels een voorstel voor een verordening bij de EG-Ministerraad ingediend, zie Pb C 110 van 25 april 1983.

338 19 augustus 1984, *RV* 1984, nr. 86; hetzelfde ook in AR RvS 14 juni 1984, *RV* 1984, 82.

339 Pres. Rb Arnhem 15 mei 1984, *KG* 1984, 179 en enkele andere niet gepubliceerde uitspraken, genoemd in noot onder *RV* 1984, 82; in deze noot ook kritiek op de Nederlandse rechtspraak en rechtsvergelijking hieromtrent met Duitsland; zie ook nog *Kamerstukken* 17984, nr. 7, p. 6 en 18552, nr. 7, p. 2.

340 Leary, a.w. (n1) p. 67/11/123; hetzelfde constateert zij trouwens ook voor de VS, zie p. 65.

341 Alkema, a.w. (n47) p. 184-187/190.

342 Vgl. H.H. Maas en C.W.J. Bentvelsen, in *Bestuurswetenschappen* 1978, p. 443-453.

343 Vgl. Leary, a.w. (n1) p. 62; Maresceau, a.w. (n2) p. 11.

344 T. Koopmans, De Europese Gemeenschap en het Nederlandse staatsbestel, in *Themis* 1980, p. 365.

345 Zie ook C. Kortmann in *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 128-130; Leary, a.w. (n1) p. 62/74 vermeldt, dat het Amerikaanse State Departement de President het Bupo- en ESC-Verdrag voor voorlegging aan de Senaat om advies en toestemming aanbood met de aanbeveling, dat in al deze gevallen de VS zouden verklaren, dat de materiële bepalingen van deze verdragen in de VS niet self-executing zouden zijn. Leary ontkende de volkenrechtelijke waarde van zo'n verklaring, maar – wat in dit kader interessanter is – zij twijfelt over de waarde van zulke verklaringen voor de Amerikaanse rechter. Zij vermoedt, dat de Amerikaanse rechters toch wel 'great weight' zullen geven aan dit soort uitspraken

over het non-self-executing karakter van Verdragen. In mijn standpunt ga ik dus aanzienlijk minder ver. Dit 'great weight' zou er mijns inziens alleen moeten zijn voor een expliciet artikel in een Goedkeuringswet.

346 Vgl. C. Kortmann in *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 127; ook E.A. Alkema, a.w. (n47) p. 183-184 trekt die conclusie uit de rechtspraak (HR 8 november 1968, *NJ* 1969, 10).

347 Waarvoor ik ook refereer aan de parlementaire behandeling van de grondwetsherziening, zie Kortmann, *Grondwetsherziening,* p. 257.

348 Ambtenarengerecht Amsterdam, 12 maart 1984, *NJCM-Bulletin* 1984, mei/9-3.

349 Heringa, *Staatkundig jaarboek* 1983/84, p. 194 e.v. gaf daarvan een voorbeeld met betrekking tot de wetswijziging van 1983, die voor jongeren beneden de 23 jaar het recht op WWV beperkte.

350 Alkema, a.w. (n47) p. 190-191.

351 Leary, a.w. (n1) p. 20-21/116-149.

352 Leary, a.w. (n1) p. 158.

353 Green in *EL Rev.* 1984, p. 311.

354 Leary, a.w. (n1) p. 71, die er op p. 68 op wijst, dat in het monistische Zwitserland deze toets ook niet wordt aangelegd.

355 Vgl. ook een citaat in de navolgende noot 376.

356 A.W. Govers in *NJCM-Bulletin* 1985, p. 370.

357 Vgl. Maresceau, a.w. (n2) p. 11, die er aan herinnert, dat er in België in de zestiger jaren juist stemmen opgingen om de 'intentie' van de Verdragsluitende Partijen een grotere plaats te geven als toets.

358 Vgl. E.A. Alkema, in *Advocatenblad* 1981, p. 305.

358a Zie ook Raad van Beroep Groningen, 2 mei 1985, *Rechtshulp* 1985, p. 75.

359 *NJ* 1985, 604.

360 Ook Maresceau, a.w. (n2) p. 48/58 onderkent in het EG-recht gradaties van directe werking.

361 E.A. Alkema, in J. v.d. Ven e.a., a.w. (n52) p. 52-53.

362 Ambtenarengerecht Amsterdam 12 maart 1984, *NJCM-Bulletin* 1984, p. 245-252.

363 Men zou dit mijns inziens best kunnen funderen op de strekking van de uitspraak van het EG-HvJ in de zaak 77/82 (Peskeloglou); anders Govers in *NJCM-Bulletin* 1985, p. 374; de hangende zaak 30/85 (Teulings-Worms) zal daarover eerstdaags uitsluitsel geven.

364 Zie mijn bijdrage aan J. v.d. Ven e.a., a.w. (n 52) p 94; zie ook Heringa in *Staatkundig jaarboek* 1983/84, p. 194.

364a Raad van Beroep Groningen, 2 mei 1985, *Rechtshulp* 1985, p. 73.

365 Tot zo'n controle kan de rechter eerstdaags geroepen worden in verband met de verschillende kortingen op sociale uitkeringen, welke de laatste jaren in Nederland zijn aangebracht, zie §2.6, voetnoot 169.

366 CRvB 1 november 1983, *RSV* 1984, 147.

367 Kritiek o.a. bij J. de Boer, *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 82.

368 Zie hoofdstuk 2, onder 2.7.

369 Aldus E.A. Alkema in J. v.d. Ven e.a., a.w. (n52) p. 52-53.

370 Uitdrukking in dit verband van Alkema, *SMA* 1977, p. 70.

371 HR 17 oktober 1980, *NJ* 1981, 141.

372 HR 6 december 1983, *NJ* 1984, 557.

373 Al heeft ook de HR in dit arrest de rechtstreekse werking van art. 6, 4e lid ESH nog 'daargelaten', zie hoofdstuk 2, onder 2.5, voetnoot 162.

374 AR RvS 16 april 1984, *RV* 1984, 117.

375 Een duidelijk voorbeeld daarvan de Van der Mussele-casus (zie hoofdstuk 2, onder

2.4), waarin het Hof voor de interpretatie van art. 4 EVRM voortdurend teruggrijpt op IAO-Verdrag 29 (dwangarbeid); vgl. ook Alkema, *SMA* 1977, p. 70, die erop wijst dat het Hof zulks ook doet zelfs al hebben de staten, waar de voorgelegde cases spelen, die andere Verdragen niet bekrachtigd. En hij concludeert, dat als een staat niet eigener beweging de internationale rechtsontwikkeling volgt hij op den duur de kans loopt voor een Europees forum in gebreke te worden gesteld.

376 MvT Goedkeuringswet Kamerstuk 13.932 (nrs. 1-6) p. 13; Een uitspraak, die getuigt van een normencomplexgewijze benadering (en bovendien en passant mijn scepsis tegenover de 'bedoeling' van de Verdragsluitende Partijen als maatstaf voor de rechtstreekse werking onderstreept).

377 Kamerstuk 18.950, nrs. 1-3, p. 8.

378 Ambtenarengerecht Amsterdam 12 maart 1984, *NJB* 1984, p. 245-252.

379 A.W. Heringa, in Rechter en Gelijkheid, *NJCM-Bulletin* 1985, p. 298 e.v.

380 Vgl. AR RvS 16 april 1984, *RV* 1984, 117.

381 HR 17 oktober 1980, *NJ* 1981, 141.

382 E.A. Alkema in noot onder *NJ* 1981, 141.

383 A.-G. Mok in zijn conclusie onder HR 23 november 1984, *NJ* 1985, 604.

384 A.W. Heringa in *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 141.

385 EG-HvJ 262/84 (nog hangende).

386 Vgl. zaken 19/81, *JUR*, p. 576 (Burton) en 184/83 Hofmann v. Barmer Ersatzkasse.

387 Vgl. EG-HvJ 10 april 1984 in de zaken 14/83 en 79/83 betreffende de Richtlijn Gelijke Behandeling.

388 Vgl. Ktgr. Rotterdam, 16 juni 1984, *PG* 1984, 2169.

389 Vgl. CRvB 1 november 1983, *RSV* 1984, 147.

390 Vgl. HR 12 oktober 1984, *NJ* 1985, 230.

391 Leary, a.w. (n1) p. 406.

392 Ambtenarenrechter Amsterdam 12 maart 1984, *NJCM-Bulletin* 1984, p. 245-252; zie J. de Boer, *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 84.

393 Vgl. Pres. Rb 's-Gravenhage, 25 september 1984.

394 Zie J. de Boer, *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 84-86.

395 *NJCM-Bulletin* 1985, p. 371, maar even verderop (p. 376-377) geeft hij aan wat de rechter in het sociale zekerheidsrecht allemaal wel zou kunnen; hij legt een scheidslijn tussen het opruimen van directe en indirecte discriminaties. Mijns inziens is dat niet beslissend. Beslissend is de gecompliceerdheid van de rechtstoestand, die de rechter aantreft.

396 HR 12 oktober 1984, *NJ* 1985, 230.

397 Methode van termijnstelling, door A.W. Heringa al aanbevolen in *Staatkundig jaarboek* 1983/1984, p. 202-206 en opnieuw in zijn noot onder CRvB 1 november 1983; zie ook J. de Boer in *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 86-87.

398 Pres. Rb 's-Gravenhage, 17 januari 1985, *AB* 1985, 154.

399 Hof 's-Gravenhage, 13 mei 1985, *NJ* 1985, 263.

400 Noot onder *AB* 1985, 253.

401 Zie Heringa, *NJCM-Bulletin* 1985, p. 298-302; zie ook de noot van R. de Lange en L. Mulder in *Recht en Kritiek,* 1985, p. 195.

402 J. de Boer, *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 87 en H.U. Joserun d'Oliveira in zijn noot onder HR 12 oktober 1984, *AA* 1985, p. 210-211.

403 Vgl. HR 24 januari 1969, *NJ* 1969, 316, waarbij schadevergoeding werd toegekend vanwege een beschikking van de Staatssecretaris, die onverbindend was wegens strijd met de Grondwet; vgl. ook HR 1 juli 1983, *NJ* 1984, 360, waarin een wetgeving in materiële zin als onrechtmatige daad werd aangemerkt; zie voorts M.R. Mok, in *Recht op Scherp (Dukbundel)* 1984, p. 65 e.v.; in België erkent men de mogelijkheid, dat de Staat schadeplichtig

wordt gehouden wanneer de executieve nalatig is gebleven om bepaalde in de wet voorziene uitvoeringsmaatregelen te treffen (in Cass. 23 januari 1971, *JdT* 1972, p. 689).

404 Vgl. A.W. Heringa in *Staatkundig jaarboek* 1984, p. 202-203 en in *NJCM-Bulletin* 1985, p. 298-302, die verwijst naar de Amerikaanse Supreme Court jurisprudentie die veel moediger is. Ik zou daar ook de Duitse nog aan toe willen voegen. Zie W. Alexander, in *In Orde (VerLoren van Themaat-bundel),* 1982, p. 11; J. de Boer, *Staatkundig jaarboek* 1985; en dan het EG-Hof van Justitie (vgl. A.W. Heringa in zijn noot bij HR 12 oktober 1984, *NJCM-Bulletin* 1985, p. 38-39 waar hij tegenover stelt de grotere creativiteit van het EG-Hof van Justitie, die bijv. in de zaken Razzouk en Beydoun de EG-Commissie de vaststelling van een weduwnaars-pensioen opdringt door een analoge toepassing te gelasten van de bepalingen van het weduwenpensioen op weduwnaars).

405 Vgl. daarvoor o.a. de Observations van de Britse en Deense Regeringen in de zaak 151/84 (Joan Roberts vs Tate and Lyle Industries Ltd), die nog bij het EG-Hof van Justitie aanhangig is. Zie samenvattend ook Maresceau, a.w. (n2) p. 149-151 en Timmermans in *TVVS* 1985, p. 135, in noot onder HR 20 februari 1985.

406 Opmerkelijk daarom de tegenspraak bij P. Pescatore, die er enerzijds aan herinnert, dat 'the dominant preoccupation of the European Court is to ensure in all the circumstances the operative character of the rules of community law' (*EL Rev.* 1983, p. 177) en zich in datzelfde artikel dan toch keert tegen de rechtstreeks-horizontale werking van EG-Richtlijnen (*EL Rev.* 1983, p. 171). Terecht wijzen Wyatt, *EL Rev.* 1983, p. 247 en Green, *EL Rev.* 1984, p. 311 erop, dat het ontkennen van de rechtstreeks-horizontale werking juist op het sociale vlak zeer ingrijpend is, omdat juist daar de meeste relaties tussen particulieren spelen.

407 Zie W. v.d. Berg in *AA* 1975, p. 300; J. de Boer, *Staatkundig jaarboek* 1975, p. 87; Wyatt, *EL Rev.* 1983, p. 246; zie ook Gelijkheid, sociale grondrechten en positieve sanctionering, *NJCM-Bulletin* 1984 (9-1).

408 Dit argument ook bij Wyatt (*EL Rev.* 1983, p. 247): 'It (= de ontkenning van de rechtstreeks-horizontale werking, AJ) leaves no room for the treatment of similar cases in a similar way.'

409 Uitgemaakt is al wel, dat als er nationale uitvoeringsmaatregelen getroffen zijn, deze dan getoetst kunnen worden aan een Richtlijn, ook in cases, waarin burgers tegenover elkaar staan.

410 Rapport Staatscommissie, p. 42-43.

411 Vgl. de minderheidsnota van Meeuwissen bij dit rapport (p. 99 e.v.); voorts Meeuwissen in *De Nederlandse Gemeente* 1969, p. 354 e.v.; J. Boesjes, De horizontale werking van grondrechten, *NJB* 1973, blz. 912 e.v.; M.B.W. Biesheuvel, Horizontale werking van Grondrechten, *NJCM-Bulletin* 1981, blz. 161 e.v. W. Duk, R.W.L. Loeb en P. Nicolai in *Bestuursrecht,* 1981, p. 199; A.K. Koekkoek en W. Konijnenbelt in *Jeukensbundel Grondrechten,* p. 71; F.H. van der Burg, Grondwetsinterpretatie en horizontale werking van grondrechten in *TVO* 1982, p. 63 e.v.

412 Wetsontwerp 13.872, met name de MvT blz. 15-16 en verder beschreven bij C.A.J.M. Kortmann, *De Grondwetsherziening,* 1983, p. 43-49.

413 Zie C. Kortmann, in *De Nederlandse Gemeente,* nr. 13, 20 april 1984.

414 *NJCM-Bulletin* 1984, p. 320-323.

415 V.d. Pot-Donner, a.w. (n4) p. 219-220.

416 F. de Graaf/M.J.O.H. de Haas, Horizontale werking van grondrechten, een heilloos leerstuk, *NJB* 1984, p. 1353 e.v.

417 HR 30 maart 1984, *NJ* 1985, 350.

418 Vgl. Biesheuvel in zijn noot onder de Inan-case (*NJCM-Bulletin* 1984, p. 256) 'Zonder dat deze blijkbaar beladen term (te weten horizontale werking, AJ) ter sprake komt en zelfs zonder enige toespeling op het betreffende grondrecht godsdienstvrijheid,

loodst de HR via de "dringende reden" van het ontslagrecht een tamelijk algemeen beginsel arbeidsverhoudingen binnen'.

419 *NJ* 1985, p. 1213.

420 *NJ* 1985, p. 1216.

421 Idem en ook in zijn noot onder *NJ* 1984, 268, p. 979.

422 Vgl. voor een benadering van deze materie in het Belgische recht W. Raauws/H. Schrijvens, De werknemersgrondrechten binnen de individuele arbeidsverhoudingen, in K. Rimanque, *De toepasselijkheid van de grondrechten in private verhoudingen,* Kluwer, Antwerpen, 1982.

423 Ktgr. Amsterdam 11 februari 1983, zie *AB* 1983, 277 met name B.J. v.d. Net; zie ook *NJCM-Bulletin* 1984, p. 570.

424 Vgl. V.d. Burg, p. 66 van zijn publicatie, genoemd in noot 426.

425 Dit element door Alkema genoemd in zijn noot onder *NJ* 1984, 268, p. 979; en hoever zijn wij dan nog af van Kortmann, waar deze zegt: 'Zolang de organisaties, die groepen met een bepaalde godsdienstige levensovertuiging en/of -inrichting discrimineren, geen dwangverbanden zijn, noch monopolieposities bezitten, is discriminatie door deze organisaties geen enkel probleem.'?

426 Eerder al even moeiteloos in de zaak Walrave en Koch, zaak 36/74 en in latere zaken, zie J. de Boer, *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 83.

427 Vgl. M. de Blois in *NJCM-Bulletin* 1982, p. 404-406 die constateert, dat het Hof heeft nagelaten een dogmatiek over de horizontale werking van de grondrechten te ontwikkelen; vgl. ook J. de Boer, *Staatkundig jaarboek* 1985, p. 83-84, die zich ingenomen toont met de opening, die het Hof heeft geboden aan de derdenwerking van de EVRM-rechten.

428 P. Pescatore, The Doctrine of 'Direct Effect' – An Infant Disease of Community Law, *EL Rev.* 1983, p. 155; vgl. ook diens collega J. Mertens de Wilmars in *SEW* 1975, p. 80.

Op de valreep bereikte mij nog een uitspraak van de Raad van Beroep Groningen van 2 mei 1985, *Rechtshulp* 1985, blz. 71 tot en met 76, waarin de intrekking van een AAW-uitkering, verleend krachtens de 'oude' AAW, wegens huwelijk, werd vernietigd op grond van o.a. art. 26 Bupo-verdrag, artt. 2 en 3 ESC-Verdrag en de EG-Richtlijn Gelijke Behandeling m/v sociale zekerheid. Een uitspraak die in menig opzicht mijn thesen van dit preadvies ondersteunt.

JURISPRUDENTIE-REGISTER

Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen

6.10.1970	z. 9/70	JUR 1970, 825	(Grad)	§2.13, n287
25.5.1971	z. 80/70	JUR 1971, 443	(Defrenne I)	§2.11, n241
4.4.1974	z. 167/73	JUR 1974, 359	(Cie vs Fr.)	§2.11, n238; §2.12, n256
12.12.1974	z. 36/74	JUR 1974, 1405	(Koch/Walrave)	§2.11, n238/239; §3.4, n426
4.12.1974	z. 41/74	JUR 1974, 1337	(Van Duyn)	§2.11, n238; §2.13, n287
8.4.1976	z. 43/75	JUR 1976, 455	(Defrenne II)	§1.3, n27; §2.11, n242; §3.4, n426
14.7.1976	z. 13/76	JUR 1976, 1333	(Dona)	§2.11, n238
1.1.1977	z. 51/76	JUR 1977, 113	(VNO)	§2.13, n287
23.11.1977	z.38/77	JUR 1977, 2203	(Enka)	§2.13, n287
5.4.1979	z. 148/78	JUR 1979, 1629	(Ratti)	§2.13, n287
6.5.1980	z. 102/79	JUR 1980, 1473	(Cie vs Belg.)	§2.13, n282/287
27.3.1980	z. 129/79	JUR 1980, 1275	(Macarthys)	§2.11, n244; §2.13, n300
22.5.1980	z. 131/79	JUR 1980, 1585	(Sartillo)	§2.13, n287
11.3.1981	z. 69/80	JUR 1981, 767	(Worringham)	§2.11, n244/246; §2.13, n300
31.3.1981	z. 96/80	JUR 1981, 911	(Jenkins)	§2.11, n247; §2.13, n300
19.1.1982	z. 8/81	JUR 1982, 53	(Becker)	§2.13, n287
9.2.1982	z. 12/81	JUR 1982, 361	(Garland)	§2.11, n244/245; §2.13, n300
16.2.1982	z. 19/81	JUR 1982, 576	(Burton)	§2.13, n309; §3.2, n386
23.3.1982	z. 53/81	JUR 1982, 1035	(Levin)	§2.12, n259
9.6.1982	z. 58/81	JUR 1982, 2175	(Cie vs Lux.)	§2.13, n284
6.7.1982	z. 61/81	JUR 1982, 2601	(Cie vs VK)	§2.13, n284
20.3.1984	z. 75/82	JUR 1984, 1509	(Razzouk)	§3.3, n404
23.3.1983	z. 77/82	JUR 1983, 1085	(Peskeloglou)	§2.14, n330; §3.2, n363
20.3.1984	z. 117/82	JUR 1984, 1509	(Beydoun)	§3.3, n404
25.1.1983	z. 126/82	JUR 1983, 73	(Smit)	§1.2, n25; §2.13, n287
26.10.1983	z. 163/82	JUR 1983, 3273	(Cie vs It.)	§2.13, n284/304
8.11.1983	z. 165/82	JUR 1983, 3431	(Cie vs VK)	§2.13, n284
10.4.1984	z. 14/83	JUR 1984, 1891	(Colson § K)	§1,2, n24; §2.13, n298/307; §3.3, n387
18.9.1984	z. 23/83		(Liefting)	§2.11, n246
10.4.1984	z. 79/83	JUR 1984, 1921	(Harz)	§2.13, n308; §3.3, n387
11.7.1984	z. 133/83		(Regina)	§2.12, n261
7.2.1985	z. 135/83		(Abels/BV)	§2.13, n323a
30.1.1985	z. 143/83		(Cie vs Den.)	§2.13, n284

7.2.1985	z. 179/83	(FNV/Ned.St.)	§2.13, n323a
12.7.1984	z. 184/83	(Hofmann)	§2.13, n304/310; §3.2, n386
7.2.1985	z. 186/83	(Botzen/RDM)	§2.13, n323a
21.?.1985	z. 248/83	(Cie vs Dui.)	§2.13, n284
11.7.1985	z. 105/84	(Foreningen)	§2.13, n325
	z. 151/84	(Roberts)	§2.13, n295/297/311; §3.4, n405
	z. 152/84	(Marshall)	§2.13, n290/311
	z. 232/84	(Cie/Tordeur)	§2.14, n328
	z. 262/84	(Beets-Pr.)	§1.4, n38; §2.13, n311; §3.2, n385
	z. 24/85	(Spijkers)	§1.7, n63; §2.13, n325
	z. 30/85	(Teulings-Worms)	§2.13, n320; § 3.2, n363
	z. 59/85	(Reed)	§2.12, n260
	z. 139/85	(Kempf)	§2.12, n259
	z. 150/84	(Drake)	§2.13, n322

Europees Hof voor de Rechten van de Mens

27.10.1975	Ser. A/J&D Vol. 19	(Belg. Pol.)	§2.4, n123
6.2.1976	Ser. A/J&D Vol. 20	(Sw. Eng. Drivers)	§2.4, n123
6.2.1976	Ser. A/J&D Vol. 21	(Schmidt & Dahl.)	§2.4, n123
1980-1982	Ser. A/J&D Vol. 44/55	(Young, J. & W.)	§ 2.4, n128; §3.4, n427
23.11.1983	Ser. A/J&D Vol. 70	(Van der Mussele)	§2.4, n108; §3.2, n375

Europese Commissie voor de Rechten van de Mens

8.10.1980	NJ 1981, 149	§2.4, n109
13.5.1983	NJ 1984, 268	§2.4, n107
11.5.1984	NJCM-B 1984, p. 476-508	§2.4, n122

Hoge Raad

1.6.1956	NJ 1958, 424	§1.2, n19
24.2.1960	NJ 1960, 483	§1.2, n18; §2.4, n103; §2.4, n133
13.4.1960	NJ 1960, 436	§2.4, n120
28.11.1961	NJ 1962, 90	§1.2, n18
18.5.1962	NJ 1965, 115	§1.4, n33
13.3.1963	AB 1963, p. 610	§2.4, n116
25.4.1967	NJ 1968, 63	§2.4, n104
30.5.1967	NJ 1968, 64	§2.4, n104
8.11.1968	NJ 1969, 10	§1.4, n35; §3.1, n346
24.1.1969	NJ 1969, 316	§3.3, n403
16.1.1970	NJ 1970, 156	§2.4, n130
16.3.1978	AB 1979, 198	voor §2.7, n183
13.11.1979	NJ 1980, 205	§2.7, n193
8.10.1980	NJ 1981, 308	§2.7, n193
17.10.1980	NJ 1981, 141	§2.3, n98; §2.4, n106; §2.5, n151; §2.8, n216; §3.2, n371/381
10.2.1981	AB 1981, 446	voor §2.7, n183
25.6.1982	AB 1983, 37	§2.4, n132
8.4.1983	NJ 1984, 269	§2.1, n81; voor §2.7, n183
1.7.1983	NJ 1984, 360	§3.3, n403

6.12.1983	NJ 1984, 557	§2.5, n160/162; §2.8, n221; §3.2, n372/373
16.12.1983	NJ 1985, 311-313	§2.5, n162
30.3.1984	NJ 1985, 350	§1.7, n66; §2.4, n121; §3.4, n417
8.5.1984	NJ 1985, 429	§2.5, n152; §2.7, n193/207; §2.8, n217
22.6.1984	AB 1985, 40	§1.8, n70
11.7.1984	NJ 1985, 212	§1.8, n72; §2.10, n235
12.10.1984	NJ 1985, 230	§1.3, n31; §2.7, n193; §3.3, n390/396
7.11.1984	NJ 1985, 247	voor § 2.7, n183
23.11.1984	NJ 1985, 604	§1.3, n31; voor §2.7, n183; §2.7, n204; §3.2, n359/383
18.1.1985	RvdW 1985, 28	§2.13, n325
22.2.1985	RvdW 1985, 49	§2.12, n260

Hof Amsterdam

2.11.1961	NJ 1962, 441	§2.4, n105
13.4.1972	NJ 1972, 192	§1.5, n47; §2.5, n159
21.6.1979	NJ 1980, 71	§2.10, n236
15.11.1984	TvAR 1985, p. 232	§2.5, n161

Hof Arnhem

10.6.1980	RV 1980, 95	§2.6, n165

Hof 's-Gravenhage

3.4.1980	RV 1980, 10	§1.8, n70
3.11.1983	RV 1983, 105	§2.12, n260
13.5.1985	NJ 1985, 263	§2.13, n318; §3.3, n399

Hof 's-Hertogenbosch

16.1.1974	NJ 1974, 229	§2.3, n93

Pres. Rechtbank Amsterdam

21.10.1981	RvdW/KG 1982, p. 56	§2.8, n224
4.2.1981	RV 1982, 42	§2.1, n82
2.2.1984	KG 1984, 62	§2.4, n127
8.3.1984	KG 1984, 95	§2.13, n323
13.12.1984		§2.5, n158

Pres. Rechtbank Arnhem

15.5.1984	KG 1984, 179	§2.14, n339

Pres. Rechtbank 's-Gravenhage

8.12.1964	NJ 1965, 7	§2.4, n125
19.12.1980	NJCM-B 1981, p. 412	§2.3, n95; §2.5, n153; §2.8, n220
21.1.1982	NJ 1984, 487	§2.3, n95; §2.5, n153; §2.8, n220
5.1.1983	KG 1983, 39	§2.4, n119/135; §2.5, n154; §2.8, n222
25.9.1984	KG 1984, 294	§2.13, n305; §3.3, n393
18.10.1984	KG 1984, 324	§2.6, n179; §2.7, n206; §2.9, n227
17.1.1985	KG 1985, 35	§2.13, n317; §3.3, n398
6.6.1985	KG 1985, 180	§2.13, n324

Pres. Rechtbank Rotterdam

15.6.1961	NJ 1961, 470	§2.4, n105
6.5.1981	RvdW/KG 1981, 59	§2.7, n193
20.1.1984	KG 1984, 86	§2.12, n259
10.5.1985	KG 1985, 156	§2.13, n324

Pres. Rechtbank Utrecht

15.6.1979	AB 1979, 355	§2.5, n159

Pres. Rechtbank Zwolle

28.5.1985	KG 1985, 176	§2.13, n324

Rechtbank Amsterdam

20.1.1982	Bakels AR 5e dr. p. 427	§2.4, n126

Rechtbank Haarlem

10.3.1981	RV 1981, 101	§2.3, n100; §2.4, n114

Kantongerecht Alkmaar

21.11.1979	PG 1980, 1493	§2.3, n96; §3.3

Kantongerecht Amsterdam

2.11.1979	NJ 1980, 558	§2.3, n96; §3.3
11.2.1983	AB 1983, 277	§2.4, n117/138; §3.4, n423

Kantongerecht Dordrecht

14.4.1983	PG 1984, 2068	§2.3, n100; §2.4, n114

Kantongerecht Rotterdam

13.6.1984	PG 1984, 2169	§2.3, n99; §2.7, n205; §2.9, n226; §3.3, n388

Kantongerecht Zaanstad

19.7.1984	NJCM-B 1985, p. 40	§2.11, n247

Centrale Raad van Beroep

27.12.1977	RVS 1978, 148	§2.2, n83
1.2.1979	RSV 1979, 120	§2.11, n250
7.9.1979	AB 1980, 415	§2.4, n118
16.4.1981	RSV 1982, 210	§2.11, n246
28.4.1981	RSV 1981, 198	§2.7, n200; §2.13, n322
26.10.1982	RSV 1983, 92	§2.1, n78
19.1.1983	RSV 1983, 112-114	§2.4, n111
17.8.1983	RSV 1983, 209	§1.7, n68
25.10.1983	RV 1984, 90	§1.5, n49; §2.3, n94; §2.6, n172
1.11.1983	RSV 1984, 145/148	§1.5, n51; §2.4, n134/136; §2.7, n202/203; §2.8, n215; §2.13, n314; §3.2, n366; §3.3, n389

Raad van Beroep Amsterdam

11.1981		§2.7, n201; §2.8, n214

TREFWOORDEN-REGISTER

A.A.W. §1.3/§1/5 (n51), §2.5 (n134), §2.7 (n195/200/203/207a), §2.8 (n215a), §2.13 (n322/339), §3.2 (n358a/364a)
A.O.W. § 2.1 (n78), §2.4 (n116/120/133), §2.11 (n426), §2.13 (n321) *zie ook onder ouderdomspensioen*
acte clair §2.12 (n258)
arbeidsbemiddeling §1,5 (n44)
Arbeidsomstandighedenwet §2.13 *zie ook onder gevaarlijke stoffen, gevaarlijk werk, ongevallen en straling*
Arbeidswet §2.3 (n88) *zie ook onder nachtarbeid vrouwen/jeugdigen*
associatie-overeenkomsten EEG §2.14
Bedrijfscommissie §2.4 (n115)
bedrijfsovername *zie overgang van ondernemingen*
beroepsgoederenvervoer over de weg §2.2 (n84), §2.12 (n254/255)
beroepsregelingen sociale zekerheid §2.11 (n246), §2.13 (n280)
Berufsverbote §2.4 (n122)
buitenlandse werknemers §1.5 (n41/42), §2.1, §2.3 (n96/97/99), §2.4 (n121), §2.5 (n149/150/156-158), §2.6 (n178-180), §2.10 (n230-232), §2.14 *zie ook onder W.a.b.w. en vrij verkeer van werknemers*
Bupo-Verdrag §1.4 (n34), voor §2.7 (n183), §2.7, §3.1 (n345), §3.2 (n356/366-369/376/379), §3.3 (n396)
bijstand §2.5 (n155), §2.6 (n163-166), §3.2 (n374) *zie ook onder RWW*
cautio iudicatum solvi §2.3 (n96/100), §2.4 (n114), §3.3
closed shop *zie verplicht lidmaatschap*
collectief ontslag §2.3 (n99), §2.13 (n266) *zie ook Wet Melding Collectief Ontslag*
commissie Gelijke Behandeling m/v §2.4 (n115)
concurrentiebeding §1.7 (n65)
coördinatie van sociale zekerheid §1.7, §2.1, §2.3 (n94), §2.6 (n170-172), §2.12
deeltijdarbeid §2.13 (n278)
derden-werking *zie horizontale werking*
discriminatie (algemeen) §2.5, §2.7, §3.2 (n361), §3.3 (n396)
discriminatie m/v §1.3, §1.4 (n38), §2.8 (n228), voor §2.11, §2.13, §3.2 (n377) *zie ook discr. m/v soc. zek., gelijke beloning m/v en indirecte discriminatie*
discriminatie m/v sociale zekerheid §2.4 (n134/136), §2.7 (n195-203), §2.8 (n211-212/214-215), §2.11 (n241/250), §2.13, §3.2 (n395/398-401)
discriminatie naar nationaliteit §2.7 (n206), §2.8 (n226)
discriminatie oudere werknemers &1.8 (n71)
dualisme §1.1, §3.1

dwangarbeid §2.3 (n93), §2.4 (n104-108), §2.5, §3.2 (n375) *zie ook onder IAO-Verdrag 129, Bupo-Verdrag, EVRM, ESH, recht op vrije arbeidskeuze*
eigendomsrecht §2.4 (n133-135)
ESC-Verdrag §2.6 (n169), voor §2.7 (o.a. n183), §2.7 (n192), §2.8, §3.1 (n345), §3.2 (n363/372)
E.S.H. §1.5, §2.3 (n100), §2.4 (n105), §2.5, §2.6 (n169), §3.2 (n371-374/381-382)
estoppel-doctrine §2.13 (n294)
Eur. Verdr. Migr. Wn §2.3 (n100), §2.6 (n173-178)
E.V.R.M. §2.4, §2.7 (n192), §3.2 (n371/375/376)
faillissement §2.13 (n267-268/323-326)
free-lancers §2.11
gedetineerden §2.4 (n132)
gelijke behandeling m/v *zie discriminatie m/v*
gelijke beloning §1.7 (n58), §2.8 (n218), §3.1 (n348), §3.2 (n362)
gelijke beloning m/v §1.3, §1.5 (n46), §2.11 (n240-250), §2.13, §3.4 (n426) *zie ook onder Richtlijn Gelijke Beloning en Wet Gelijke Beloning*
gemeentelijk aanstellingsbeleid §2.13 (n305)
gevaarlijke stoffen §2.13 (n270-271/277)
gevaarlijk werk §2.13 (n272)
gewetensbezwaarden §2.13 (n305) *zie ook onder stakingsrecht gewetensbezwaarden*
gezinstoeslagen §2.13 (n321)
gezondheidszorg §2.5 (n163-166)
Grondwet artt. 91-95 §1.1, §1.8, §3.1
Handvest VN: voor §2.7 (n184)
horizontale werking §1.6, §2.4 (n138-141), §2.4 (n141), §2.5, §2.7 (n205), §2.11 (n244), §2.13, §3.3 (n388), §3.4
I.A.O. §1.5, §1.6, §2.3, §3.1, §3.4
IAO-Aanbeveling 162 §1.8 (n71)
IAO-Verdrag 9 §2.3 (n99)
IAO-Verdrag 29 §2.3 (n93), §3.2 (n375)
IAO-Verdrag 44 §1.5 (n49), §2.1 (n79), §2.3 (n94)
IAO-Verdrag 48 §2.3 (n91)
IAO-Verdrag 87 §2.3 (n91/95)
IAO-Verdrag 89 §1.5 (n48)
IAO-Verdrag 90 §2.3 (n88)
IAO-Verdrag 96 §1.5 (n44)
IAO-Verdrag 97 §1.5/§2.3 (n96/97/100), §3.3
IAO-Verdrag 98 §1.5, §2.3 (n95)
IAO-Verdrag 100 §1.5 (n46), §1.6 (n53)
IAO-Verdrag 103 §2.3 (n87)
IAO-Verdrag 111 §2.3 (n99)
IAO-Verdrag 122 §2.3 (n98), §3.2 (n371)
IAO-Verdrag 132 §2.3 (n86)
IAO-Verdrag 158 §2.3 (n99)
indirecte discriminatie §1.3 (n27), §2.11 (n243/247), §2.13 (n305), §3.3 (n395)
informatie- en consultatie werkn. vert. §2.13 (n274)
infractieprocedure §2.13 (n284-285)
instructienormen *zie sociale grondrechten*
internationaal privaatrecht §2.14 (n327-329)
klassieke grondrechten §2.4, §2.7, §3.2, §3.4

2.12.1981	RV 1981, 102	§2.1, n79; §2.3, n94; §2.6, n180
24.12.1984	NJCM-B 1985, p. 227	§2.4, n131/139; §3.3
4.2.1985		§2.13, n320

Raad van Beroep Groningen

2.5.1985	Rechtshulp 1985, p. 71-76	§1.7, n64; §2.7, n207a; §2.8, n215a; §2.13, n322; §3.2, n358a/364a

Raad van Beroep Utrecht

11.12.1984		§2.13, n320

Raad van Beroep Zwolle

23.11.1981	RSV 1982, 164	§2.4, n110

Ambtenarengerecht Amsterdam

12.3.1984	NJCM-B 1984, p. 245-252	§1.3, n30; §1.7, n58; §2.8, n218; §3.1, n348; §3.2, n362/378; §3.3, n392

Ambtenarengerecht Rotterdam

18.2.1980	AB 1981, 164	§2.13, n303

Ambtenarengerecht 's-Hertogenbosch

9.5.1983	NJCM-B 1985, p. 90	§2.13, n305

Koninklijk Besluit

24.9.1975	RV 1976, 20	§2.6, n166
6.6.1980	RV 1980, 92	§2.6, n166

Kroon

14.5.1984	RV 1984, 105	§2.12, 259

VZ Afdeling Rechtspraak Raad van State

10.5.1979	AB 1979, 472	§2.7, n193; §2.8, n223
3.6.1980	AB 1981, 42	§2.6, n166
30.6.1981	RV 1982, 103	§2.9, n226
30.3.1983	NJCM-B 1984, p. 553	voor §2.7, n183
28.11.1983	RV 1983, 81	§2.1, n81
1.6.1984	AB 1985, 241	§2.5, n160
20.11.1984	RV 1984, 87	§2.4, n113

Afdeling Rechtspraak Raad van State

14.12.1978	RV 1978, 150	§2.3, n97
26.3.1979	RV 1979, 55	§2.6, n165
23.8.1979	RV 1979, 56	§2.9, n232
4.10.1979	RV 1979, 108	§2.1, n81
17.1.1980	RV 1980, 47	§2.3, n97

31.1.1980	RV 1980, 77	§2.9, n232
29.7.1980	RV 1980, 46	§2.4, n103
25.9.1980	RV 1980, 79	§2.5, n156; §2.8, n219
29.11.1982	Weekov. 1982/32105	voor §2.7, n183
25.7.1983	AB 1984, 370	§2.7, n204
26.7.1983	NJCM-B 1984, p. 559	§2.4, n103
24.1.1983	RV 1983, 103	§2.12, n259
3.3.1983	RV 1983, 104	§2.12, n259
16.4.1984	RV 1984, 117	§2.5, n155/157; §2.6, n165; §3.2, n374/380
14.6.1984	RV 1984, 82	§2.14, n338
19.8.1984	RV 1984, 86	§2.14, n338
23.4.1985		§2.12, n259

kortingen op lonen e.d. §1.7 (n58), §2.8 (n218), §3.1 (n348), §3.2 (n362) *zie ook onder loonmaatregel*
kortingen op sociale uitkeringen §2.4 (n119/135), §2.6 (n169), §3.1 (n349), §3.2 (n365) *zie ook onder minimumdagloon, RWW en WWV*
loonmaatregel §2,3 (n95), §2.5 (n153), §2.8 (n220)
medisch onderzoek §2.4, (n118)
minimumdagloon §2.13 (n320), §3.2 (n363)
minimumjeugdlonen §2.7 (n204) *zie ook onder WMM*
moederschap §2.3 (n87), §2.13 (n279/305)
monisme §1.1, §1.2, §3.1
multinationale ondernemingen §1.2, §1.8 (n72), §2.10 (n233-237), §2.14 (n327) *zie ook onder OESO-Gedragscode Multin. Ond.*
nachtarbeid jeugdigen §2.3 (n88)
nachtarbeid vrouwen §1.5 (n48)
ondernemingsrecht *zie vennootschapsrecht*
OESO-Gedragscode multin. ond. §1.2 (n16), §1.8 (n72), §2.10 (n233-237), §3.1
ongevallen §2.13 (n272), §2.14 (n328)
ontslag (algemeen) §2.4 (n117)
ontslag wegens dringende redenen §1.7 (n66)
ontslagverbod §2.3 (n87)
ontslagvergunning BBA §2.4 (n105/109)
ouderdomspensioen §2.3 (n91) *zie ook onder AOW*
ouderverlof §2.13 (n281)
overgang van ondernemingen §1.7 (n63), §2.13 (n323-325)
pensionering §1.4 (n38), §2.13 (n311)
procesrecht §2.14 (n328)
Proclamatie van Teheran: voor §2.7 (n185)
proeftijd §2.13 (n305)
programma-normen *zie sociale grondrechten*
prospective overruling §3.4 (n407)
rassendiscriminatie §2.8 (n255-227)
recht op arbeid §1.2 (n26), §2.5 (n152), §2.7 (n207)
recht op behoorlijke rechtspleging §2.4 (n109-115)
recht op collectief onderhandelen §1.5, §2.4 (n123-127)
recht op privacy §2.4 (n116-119), §3.4 (n423)
recht op vrije arbeidskeuze §1.2 (n26), §1.7 (n65), §2.3 (n98), §2.5 (n151-152), §2.8 (n212/216-217), §3.2 (n371/381) *zie ook onder dwangarbeid en recht op arbeid*
recht op vrije vestiging in het buitenland §2.5
rechtsbijstand minvermogenden §2.4 (n108)
reciprociteitsbeginsel §1.5 (n49), §2.3 (n94), §2.5 (n164), §2.6
Richtlijnen EEG (algemeen) §1.6, §2.13, §3.2 (n362), §3.4
Richtlijn Collectief Ontslag §2.13 (n266)
Richtlijn Behoud Werknemersrechten bij Bedrijfsovergang §2.13 (n267/323-325)
Richtlijn Bescherming Werknemers Gevaarlijke Agentia §2.13 (n270-271/277)
Richtlijn Gelijke Behandeling m/v §1.4 (n38), §2.13 (n264/284), §3.2 (n363), §3.3 (n387)
Richtlijn Gelijke Behandeling Beroepsreg. soc. zek. §2.13 (n280)
Richtlijn Gelijke Beh. m/v Soc. Zek. §1.5 (n59-51), §2.13 (n265), §3.3 (n398-401)
Richtlijn Gelijke Beh. m/v Zelfst. Arbeid/Besch. moedersch. §2.13 (n279)
Richtlijn Gelijke Beloning §2.11, §2.13 (n263/284/299-302)
5e Richtlijn Harm. Vennootsch.r. §2.13 (n273)

Richtlijn Illegale immigratie §2.13 (n275)
Richtlijn Insolventie §2.13 (n268/326)
Richtlijn Ioniserende Straling §2.13 (n269)
Richtlijn Ouderverlof §2.13 (n281)
Richtlijn Preventie Zware Ongevallen §2.13 (n272)
Richtlijn Uitzendarbeid/A.o. bep. tijd §2.13 (n276)
Richtlijn Vrijwillige Deeltijdarbeid §2.13 (n278)
rollenpatroon §2.13 (n304)
Rijtijdenbesluit §2.12 (n255)
Rijnvaart §2.2 (n83)
R.W.W. §2.4 (n119/135), §2.5 (n154), §2.8 (n222)
samenwerkingsovereenkomsten EEG §2.14
sociale grondrechten §2.4, §2.5, §2.7, §2.8, §3.2, §3.3, §3.4
sociale zekerheidsstelsel §2.3 (n85), §2.5 (n167-169)
stakingsrecht §1.5 (n47), §2.4 (n123), §2.5, §2.8 (n213), §3.1, §3.2 (n372-373)
stakingsrecht ambtenaren §1.5 (n43), §2.5
stakingsrecht gewetensbezwaarden §2.5 (n160), §2.8 (n221)
straf §2.3 (n93)
straling §2.13 (n269)
thuiswerkers §2.11
transfersysteem §2.3 (n98), §2.4 (n106), §2.5 (n151), §2.8 (n218), §3.2 (n371)
uitzendarbeid §2.13 (n276), §2.14 (n328)
Universele Verklaring Rechten v.d. Mens: voor §2.7 (n181-183)
vacantie §2.3 (n86)
vakverenigingsvrijheid §2.3 (n91), §2.4 (n123-132)
vaste-deskundigenprocedure §2.4 (n110)
vennootschapsrecht §2.13 (n273-274), §2.14 (n327)
verplicht lidmaatschap §2.4 (n128-131/139-140), §3.3, §3.4 (n427)
Vredeling-richtlijn: voor §2.11, §2.13 (n274)
vrijheid van godsdienst §1.7 (n66), §2.4 (n117/120-121/138), §3.4 (n417)
vrijheid van meningsuiting §2.4 (n122)
vrij verkeer van werknemers §2.11 (n238), §2.12, §2.14 (n330-339)
vrouwendiscriminatie *zie discriminatie m/v*
vrouwenemancipatie §2.3 (n87)
W.a.b.w. §2.1 (n81), §2.4 (n113), §2.5 (n156), §2.8 (n219) *zie ook onder buitenlandse werknemers*
weduwnaarspensioen §3.3 (n404)
werkloosheidsverzekering §2.3 (n94) *zie ook RWW en WWV*
wervingsovereenkomsten §2.1
Wet Gelijke Beloning m/v §2.13 (n299)
Wet Gelijke Behandeling m/v §2.13 (n283/304-306)
Wet Gelijke Behandeling m/v Burgerlijke Overh. §2.13 (n283/304-306)
Wet Melding Collectief Ontslag §2.13
W.A.O. §2.13 (n320), §3.2 (n363)
W.M.M. §2.7 (n204), §2.11 (n249) *zie ook minimumjeugdlonen*
WPO-Arbeidsplaatsen §2.13 (n305)
W.W. (artt. 42a e.v.) §2.13 (n326)
W.W.V. §1.3, §1.5 (n51), §2.5 (n195/196/201-202), §2.11 (n250), §2.12, §2.13 (n316-319), §3.1 (n349), §3.2 (n398-401)
zeelieden §2.3 (n99), §2.7 (n205/206), §2.8 (n227), §2.10 (n232)

GEBRUIKTE AFKORTINGEN VOOR TIJDSCHRIFTEN

AA	Ars Aequi
AB	Nederlandse Jurisprudentie, administratiefrechtelijke beslissingen
CMLR	Common Market Law Review
EL Rev	European Law Review
J & D	Judgments and Decisions – Publications of the European Court of Human Rights
JUR	Jurisprudentie Hof van Justitie van de Europese Gemeenschap
KG	Kort Geding
NJ	Nederlandse Jurisprudentie, uitspraken in burgerlijke en strafzaken
NJB	Nederlands Juristenblad
NJCM-Bulletin	Bulletin van het Nederlands Juristencomité voor Mensenrechten
NJV	Nederlandse Juristenvereniging
PG	Praktijkgids
PS	PS, periodiek voor sociale verzekering, sociale voorzieningen en aanverwant arbeidsrecht
RCDIP	Revuew critique de droit international privé
RSV	Rechtspraak Sociale Verzekering
RV	Rechtspraak Vreemdelingenrecht
RvdW	Rechtspraak van de Week
SEW	Sociaal Economische Wetgeving, tijdschrift voor europees en economisch recht
SMA	Sociaal Maandblad Arbeid
TvAmbtR	Tijdschrift voor Ambtenarenrecht
TvO	Tijdschrift voor Openbaar bestuur
TVVS	Tijdschrift voor Vennootschappen, Verenigingen en Stichtingen

GESCHRIFTEN VAN DE VERENIGING VOOR ARBEIDSRECHT

1 Mevr. mr. M.J.E.H. Raetsen en prof. mr. J.J.M. van der Ven, De internationale Arbeidsorganisatie van 1919 tot 1979; opmerkingen over toen en nu.
ISBN 90 14 02854 7

2 Prof. mr. M.C. Burkens, prof. dr. W. Driehuis en prof. dr. J. van den Doel, Werkgelegenheid: recht of beleid?
ISBN 90 14 02863 6

3 Prof. mr. B. Wachter, Ontwikkelingen op het gebied van de medezeggenschap, mede in Europees verband.
ISBN 90 14 02949 7

4 Prof. dr. R. Blanpain, Richtlijnen voor multinationale ondernemingen
De Oese verklaring van 21 juni 1976.
ISBN 90 14 03031 2

5 Mr. L.H. van den Heuvel, Rechten van werknemers bij faillissement.
ISBN 90 14 03103 3

6 Mr. A.W. Govers en mevr. mr. A.E. Bosscher, Gelijkheid van vrouw en man in het Europees sociaal recht.
ISBN 90 14 03149 1

7 Prof. mr. P. VerLoren van Themaat, Economisch recht, sociaal recht en economische orde, een terreinverkenning.
ISBN 90 14 03178 5

8 Mr. H.J. de Bijll Nachenius, Artikel 27, Wet op de ondernemingsraden, enige kritische kanttekeningen.
ISBN 90 14 03352 4

9 Mr. B. Madlener, Gelijke behandeling van mannen en vrouwen in het pensioenstelsel.
ISBN 90 14 03439 3

10 Drs. A.T.J.M. Jacobs, De rechtstreekse werking van internationale normen in het sociaal recht.
ISBN 90 6092 191 7

ISBN 90 6092 191 7